

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

Історичний факультет

Кафедра нової та новітньої історії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Друга битва за Харків (травень 1942 р.)»

Виконав: студент V курсу

заочної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Грушковський Владислав Володимирович

Керівник: д.і.н., проф.

Волосник Юрій Петрович

Рецензент: к.і.н., доц./ д.і.н., проф.

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ ХАРКІВСЬКОЇ БИТВИ. РОЗСТАНОВКА СИЛ НА РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОМУ ФРОНТІ.....	10
РОЗДІЛ 2. РАДЯНСЬКИЙ НАСТУП.....	32
РОЗДІЛ 3. КОНТРУДАР ГРУПИ АРМІЙ «ПІВДЕНЬ» ТА ЙОГО НАСЛІДКИ.....	45
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	69

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Друга світова війна – наймасштабніший воєнний конфлікт в історії людства, який захопив країни всіх частин світу, але найбільш кривавими подіями він обернувся на територіях СРСР. Спустошливий смерч війни прокотився двічі на територіях сучасної України. Одним з міст, бої за яке були найзапеклішими та жорстокими, виявився Харків – це місто мало величезне стратегічне значення для обох сторін через своє політичне та промислове значення.

В історіографії Другої світової війни виділяють чотири битви за Харків, кожна з яких забрали безліч людських життів. Харків, гірко відомий, як «Прокляте місто Червоної армії», що в точності відображає історію його звільнення. Події носили драматичний та затягнутий характер. Бої за Харків виявили некомпетентність як ставки верховного головнокомандування, особисто Сталіна, так і воєнного «таланту» радянських полководців. Червона армія зазнала під Харковом найбільш страшних своїх поразок через нереалістичність бачення ситуації радянськими начальниками. Найбільш нищівної поразки 1942р. війська Південно-Західного фронту зазнали саме під час травневої битви: загинули десятки тисяч бійців, більше двохсот сорока тисяч потрапили в німецький полон, загублено більше тисячі танків та багато іншої бойової техніки, при відносно невеликих втратах німців. На тлі цієї поразки та поразки в Криму, Сталін був навіть вимушений відмовитися від своїх територіальних претензій. Молотов 25 травня отримав телеграму, в якій було вказано відмовитися від вимог визнання кордонів СРСР станом на 22 червня 1941 року. Тоді ж у радянській пресі було розгорнуто кампанію щодо звинувачення союзників в затримці з відкриттям другого фронту в Європі.

Тому з Харковом у радянського керівництва, як у військового, так і в політичного, були пов'язані погані спогади. Не випадково це була одна з найбільш «законспірованих» операцій Другої світової війни за наказом найвищого радянського керівництва. Очевидно, з цих причин Харків, у якому війна лютувала не менше, ніж у Севастополі, Сталінграді, Ленінграді, на відміну від них, не був визнаний у радянський час містом-героєм, маючи всі підстави для цього.

В історичній науці тільки в останні десятиріччя Харківські битви стають предметом глибоких й неупереджених наукових досліджень, але й до тепер, у порівнянні з дослідженням інших битв, вони все ще залишаються до певної міри «білою плямою». Вітчизняні історики, на жаль, ще зовсім недостатньо приділяють уваги другій битві за Харків. Це робить дану тематику вельми актуальною, а вибір теми - обгрунтованим.

Об'єктом дослідження є Друга світова війна в Україні.

Предметом дослідження виступає Харківська битва (Харківсько-Барвінківська операція), відома також під назвою «Харківська катастрофа».

Мета роботи: з'ясувати підготовку, перебіг та наслідки наступу радянського Південно-Західного фронту з метою звільнення Харкова.

Хронологічні рамки роботи: 12-28 травня 1942-го року, тобто від початку наступальної операції до її завершення.

Територіальні рамки роботи: військові події охоплюють територію Харківської, Луганської, Донецької та Дніпропетровської областей України.

Для досягнення поставленої мети необхідно розробити наступні запитання:

- проаналізувати джерельну та історіографічну базу дослідження;
- з'ясувати розстановку сил на радянсько-німецькому фронті навесні 1942 року;

- проаналізувати плани радянської та німецької сторін на 1942 рік;
- дослідити підготовку наступу радянського Південно-Західного фронту;
- з'ясувати план проведення Харківської операції;
- показати результати наступу військ Південно-Західного фронту;
- проаналізувати німецький контрудар та його наслідки;
- вивчити оборонні бої радянських військ на Ізюмсько-Барвінківському виступу в оточенні;
- з'ясувати причини, масштаби та наслідки катастрофи військ Південно-Західного фронту.

Наукова новизна роботи визначається відсутністю у вітчизняній історіографії робіт, присвячених комплексному дослідженню подій травня 1942 – го року, відомого як Харківська катастрофа. Уперше з'ясовані плани німецького командування щодо відбиття радянського наступу на Харків, а також уточнені масштаби катастрофічних наслідків Харківсько-Барвінківської наступальної операції.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що зібраний матеріал, висновки можуть бути використані при підготовці статей про Другу світову війну, лекцій з історії України, в навчальній, науковій, науково-дослідницькій роботі в розробці тем воєнно-історичного характеру.

У роботі автор використовує загальнонаукові принципи історизма, системності, об'єктивності, загальнонаукові **методи** – синтез, аналіз, абстракція, узагальнення, а також спеціальні – історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-біографічний, пресографічний методи. Історико-генетичний метод допоміг послідовно розкрити особливості підготовки, перебігу другої битви за Харків та проаналізувати її наслідки. Застосування історико-біографічного методу дало змогу цілісно відтворити реальний хід подій. Історико-порівняльний метод забезпечив глибоке занурення у предмет

дослідження. Використання просопографічного методу допомогло вивчити біографії історичних осіб даного періоду.

Дана проблема отримала певне відображення в історіографії. Літературу з досліджуваної проблеми можна розділити на вітчизняну й закордонну, вітчизняну, у свою чергу, хронологічно можна розділити на літературу радянського періоду й сучасну (з 1991р.).

У радянські часи дана тема у вітчизняній історіографії в основному замовчувалася. Адже друга битва за Харків стала однією з найбільш утаємничених операцій Другої світової війни в СРСР завдяки особистому наказу Сталіна, а згодом й політиці одного з «творців» цієї катастрофи – М.Хрущова. Хоч у післявоєнний час у дослідженнях, присвячених Другій світовій війні з'являлися окремі сюжети, що торкалися битви за Харків у травні 1942р., але до кінця 1980-х років не можна було говорити про катастрофу. Лише з 1990-х рр. ця тема стала об'єктом дослідження істориків.¹ В останні десятиріччя Харківські битви, зокрема травнева 1942р., досліджується вченими-істориками, проте фундаментальної монографії з цієї проблеми немає.

У праці Ковалю М.² широко відтворено події травневої битви за Харків на тлі інших подій Другої світової війни. Більш стисло це питання висвітлене в роботі Трофимовича В.³

У дослідженні Козлітіна В.⁴, присвяченому Другій світовій війні, розглянуто порушену проблему, спираючись на документи. Ця цікава та інформаційно насичена праця є важливим підґрунтям для вивчення й розуміння зазначеної теми.

¹ Журавльов Д.В. Друга битва за Харків (Харківсько-Барвінківська операція) 1942 року. 100 ключових подій української історії. Харків: КСД, 2013. С.142-148.

² Коваль М.С. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). К.: Альтернативи, 1999. 336с.

³ Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.). Львів: Каменяр, 1995. 255с

⁴ Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939-1945. Навчальний посібник. Харків: РА, 2001. 336с.

Значну кількість різноманітної інформації, зокрема й про тему, яка вивчається, можна знайти в дослідженні В.Косика⁵. Важливі матеріали містить робота «Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945».⁶

Серед праць, присвячених досліджуваній темі, слід особливо відзначити роботи Скоробагатова А.,⁷ Грицюка В.⁸ У своєму спеціальному дослідженні А.Скоробагатов приділяє чимало уваги другій битві за Харков, зокрема співвідношенню втрат Червоної та німецької армій під час боїв за місто, а також наслідкам цієї битви. Привертає увагу дослідження Кучера В. і Потильчака О.,⁹ присвячене подіям Другої світової війни, зокрема подіям під Харковом 1942 р.

Особливо цікавою для дослідження підготовки, перебігу та наслідків наступу радянського Південно-Західного фронту є робота Д. Журавльова, один із сюжетів якої присвячений докладному аналізу подій Харківсько-Барвінківської наступальної операції Південно-Західного фронту.¹⁰

У періодичних виданнях розкривається цілий спектр важливої інформації, що тим або іншим чином пов'язана з подіями битви за Харків у травні 1942р. Зокрема, в роботах Гунчака Т.,¹¹ О. Лисенка,¹² Пилявця.^{13 14}

Зарубіжна історіографія з даної теми представлена роботами Дейвіс Н.,¹⁵ Джонсон Б.,¹⁶ Бівор Е.,¹⁷ Ліддел Гарта, Б.¹⁸ Гланца Д.,¹⁹ Кларка А.,²⁰ які значно

⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Львів.: Атлас, 1993. 657 с.

⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. Київ, 2000. 944 с.

⁷ Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Х.: Прапор, 2004. 368с.

⁸ Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території. К.: НАН України, Ін-т історії України, 2009. С. 46.

⁹ Кучер В., Потильчак О. Україна 1941-1944: трагедія за фасадом Священної війни. Біла Церква: Білоцерківдрук, 2011. 367с.

¹⁰ Журавльов Д.В. Друга битва за Харків (Харківсько-Барвенківська операція) 1942 року. 100 ключових подій української історії. Харків: КСД, 2013. С.142-148.

¹¹ Гунчак Т. Втрати українців під час Другої світової війни // Сучасність. 1992. №7. С.32-27

¹² Лисенко О.Є., Муковський І.Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. К.: Книга пам'яті України», 1997. 567с.

¹³ Пилявець Р.І. Війна, національна пам'ять та позиція історика // Воєнна історія. 2011. № 3. С. 5-10.

¹⁴ Пилявець Р.І. «Чорна піхота» як історичне явище в роки радянсько-німецької війни (1941-1945) // Воєнно-історичний вісник №1(31). С.156-174.

¹⁵ Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. К.: Основа, 2000. 894с.

¹⁶ Джонсон Б. Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію. К.: 2019. 400с.

доповнюють та поглиблюють дослідження проблеми, здійснюючи її аналіз. У цих дослідженнях показано другу битву за Харків досить неупереджено й на основі радянських і німецьких джерел.

Друга битва за Харків 1942 р. представлена доволі широкою *джерельною базою*. Вона складається з документів, опублікованих у тематичних збірниках, періодичної преси. Документів особистого походження. Мемуари, спогади, щоденники становлять вагомий пласт для вивчення перебігу подій того часу та дають можливість проаналізувати причини та наслідки провалу Харківської наступальної операції 1942р. Наявні джерела дають можливість об'єктивно та неупереджено відтворити та проаналізувати картину тогочасної воєнної дійсності.

До джерельної бази роботи також увійшли різноманітні тематичні збірники. Заслуговує на увагу збірник, упорядкований Герасименко Л., Пилявцем Р. за матеріалами Українського інституту національної пам'яті.²¹ Слід також зазначити великий за обсягом тематичний збірник німецьких архівних матеріалів, що вийшов під редакцією відомого історика В.Косика та містить цінні документи, які зокрема відносяться до трагічних подій травня 1942р.²² Мовою документів, глибоко й детально відтворено досліджуваний період у роботі Чайковського А.²³ Глибше розкрити проблему, встановити зв'язки між історичними подіями дозволяє праця Мірчука П.²⁴

¹⁷ Бівор Е. Друга світова війна. Київ: Либідь, 2022. 824 с.

¹⁸ Liddel Hart B. The Second World War. London: Konecky & Konecky, 2007. 766 p.

¹⁹ Glantz D.M. Stumbling colossus. The Red army on the eve of World War. London, 2006. 844p.

²⁰ Clark A. Barbarossa: The Russian –German Conflict 1941-1945. New-York, 1986.

²¹ Герасименко Л., Пилявець Р. Друга світова війна в історичній пам'яті України. За матеріалами Українського інституту національної пам'яті. Київ: Ніжин, 2010. 247 с.

²² Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т/. Гл. Редкол. Косика В. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. Т.1. 383 с.

²³ Чайковський А.С. Невідома війна. Київ: Україна, 1994. 255с

²⁴ Мірчук П. Українська повстанська армія. Львів: Каменяр, 1991. 254с.

Мемуари учасників війни Адама Вільгельма (ад'ютанта Ф.Паулюса), воєначальників німецької та Червоної армій - Еріха фон Манштейна,²⁵ Г.Жукова,²⁶ К.Москаленка²⁷ (його армія брала безпосередню участь у травневій битві за Харків), Строкача Т.²⁸ (був головою штабу українського партизанського руху) є доволі цінними матеріалами, оскільки розкривають події та явища з різних боків. Матеріали періодичної преси дають змогу відчутти дух того часу, проаналізувати воєнні події весни 1942р.: перебіг битви та наслідки Харківської операції.

Таким чином, аналіз джерел та літератури засвідчує, що, незважаючи на певний прогрес у вивченні подій битви за Харків навесні 1942р., і дотепер відсутня фундаментальна монографія з досліджуваної теми.

Проте джерельна база достовірна та достатня для розкриття автором свого дослідження. Системне використання різних груп джерел, введення до наукового обігу нових матеріалів дає змогу проаналізувати раніше малодосліджені питання другої битви за Харків.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи – 73 сторінки.

²⁵Військові мемуари: у 16 т./ т.11. Адам Вільгельм. Катастрофа на Волзі.К.: Україна, 1999. 435с.
Військові мемуари: у 16 т./ Т.7. Еріх фон Манштейн. Втрачені перемоги.К.: Україна, 1999. 576с.

²⁶ Жуков Г.К. Спогади й роздуми. Київ: Політвидав України, 1985г. 841с.

²⁷ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі 1941-1943. К.: Політвидав України, 1984. 492 с.

²⁸ Строкач Т. Наш позвиний – Свобода. Київ: Радянський письменник, 1966. 496с.

Розділ 1. ПЕРЕДУМОВИ ХАРКІВСЬКОЇ БИТВИ.

РОЗСТАНОВКА СИЛ НА РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОМУ ФРОНТІ

Здійснювана адміністративно-силовими засобами сталінська модернізація перетворила Радянський Союз за десять років у другу за індустріальною могутністю державу світу (після США). За роки довоєнних п'ятирічок було побудовано близько 9 тис. великих промислових підприємств. Обсяг валової промислової продукції перевищив рівень 1913 р. в 7,7 раза, при цьому виробництво засобів виробництва збільшилося в 13,4 раза.

Починаючи з 1927 р., компартійно-радянське керівництво країни взяло рішучий курс на милітаризацію народного господарства. За перші дві п'ятирічки була створена інфраструктура, необхідна для розгортання оборонної промисловості. У регіонах, віддалених від західних кордонів, розгорталося будівництво підприємств, які працювали безпосередньо на армію: авіабудівних, танкових, з виробництва артилерії і стрілецької зброї, боєприпасів.

Реальні витрати на оборону стрімко зростали. У першій п'ятирічці вони становили 8,5 млрд руб. (11,5 % державного бюджету), у другій - 54,3 млрд руб. (16,4 % бюджету), у 1939 р. - 40,8 млрд руб. (25,6 % бюджету). У 1940 р. воєнний бюджет складав 38,6 % державного, а на 1941 р. зріс до 43,4 %.²⁹

У другій половині 30-х рр. радянські вчені, котрі працювали на оборонну промисловість, підготували зразки озброєння, які за своїми тактико-технічними характеристиками не мали собі рівних у світі. Такими були, зокрема, важкі (КВ) і середні (Т-34) танки, літаки МИГ-3, ЯК-1, Пе-2, підводний крейсер "К", реактивні міномети БМ-13 ("катюші"). Однак налагодити масовий випуск досконалої техніки здебільшого не вдалося.

Відбулися й зміни у комплектуванні армії. У 1920-х рр. Червона армія комплектувалася за територіально-кадровою системою. За 1934-1938 рр. було

²⁹ Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939-1945. Навчальний посібник. Харків: РА, 2001. С.168

здійснено перехід до кадрової системи побудови та комплектування збройних сил. На базі Українського військового округу в 1935 р. були створені Київський (з липня 1938 р. - особливий) і Харківський військові округи. У жовтні 1939 р. було сформовано Одеський особливий військовий округ.

Організаційна перебудова армії супроводжувалася стрімким зростанням її чисельності. У січні 1937 р. в Червоній армії налічувалося 1433 тис. військовослужбовців, а в середині 1941 р. - до 5 млн. За два з половиною роки, від січня 1939 до червня 1941 р., в армії було сформовано 125 нових дивізій.

Водночас Великий терор 1937-1938рр. завдав радянським збройним силам величезних втрат: за 17 місяців, починаючи з травня 1937 р., з армії було вилучено 44 тис. осіб командного складу (в 1939-1940 рр. з-під арешту звільнили і повернули в армію 13 тис. командирів і генералів). З 408 репресованих представників вищого командування було розстріляно 401. Командирські посади опинилися в руках людей, які здебільшого, не мали ані належної освіти, ані необхідного досвіду. На початок 1941 р. тільки 7 % командно-начальницького складу мали вищу освіту.

Тоталітарна система вживала драконівських методів щодо посилення військово-економічної потужності СРСР. Так, 28 грудня 1938 р. РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС прийняли постанову "Про заходи упорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування і боротьби із зловживаннями у цій справі", Постанова зобов'язувала адміністрацію підприємств і установ разом із профспілковими організаціями "повести рішучу боротьбу з порушниками трудової дисципліни, з прогульниками й ледарями, які завдавали великої шкоди народному господарству".³⁰

³⁰ Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939-1945. Навчальний посібник. Харків: РА, 2001.С.179

Після цього, 26 червня 1940 р. президія Верховної Ради СРСР видала указ "Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств та установ".³¹

Робітники та службовці, які самовільно залишали підприємства, віддавалися під суд і підлягали ув'язненню. Запізнення на роботу або прогули каралися ув'язненням у виправно-трудовах таборах ГУЛАГу. Директори й начальники підприємств та установ, які зволікали з віддачею під суд порушників трудової дисципліни або брали на роботу тих, хто самовільно покинув попереднє місце праці, підлягали карній відповідальності. Отже, напередодні війни робітників фактично зрівняли з селянами, які після запровадження паспортної системи для населення міст та новобудов виявилися прив'язаними своїм безпаспортним статусом до власних колгоспів.

19 жовтня 1940р. президія Верховної Ради СРСР видала указ "Про порядок обов'язкового переведення інженерів, техніків, майстрів, службовців і кваліфікованих робітників з одних підприємств та установ на інші". Якщо попередній указ закріплював робітників за їх підприємствами, то цей регламентував переведення працівників з підприємства на підприємство, що мало здійснюватися в інтересах виробництва представниками держави. Обидва укази в своїй сукупності перетворювали робітників та службовців на кріпаків, прив'язаних до місця роботи.³²

Період січень-червень 1942 р. тривалий час належним чином не висвітлювався у вітчизняній історіографії. У результаті склалося враження, що в цей час фронт був стабільним і що між контрнаступом і операцією «Блау» під Москвою і боями на Кавказі і в Сталінграді активних дій ні Вермахту, ні

³¹ Там само. С. 198

³² Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т/. Гл. Ред. Косика В. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. Т.1. С.234

Червоної Армії не було. Причиною цього був провал зимових і весняних наступальних операцій на радянсько-німецькому фронті, що призвело до величезних невиправданих втрат, і подальший прорив німців до Сталінграда і на Кавказ. З огляду на те, що ці особи потім займатимуть вищі військові та партійні посади, ці епізоди війни з їх участю партійними ідеологами та істориками або замовчувалися, або недоговорювалися певні деталі.³³

Незважаючи на те, що з розпадом СРСР почали з'являтися окремі дослідження даної теми на пострадянському просторі, бойові дії на Східному фронті в першій половині 1942 р. досі залишаються недостатньо висвітленими.

Ці наступальні операції були обумовлені вичерпанням підготовлених резервів і запасів матеріальних засобів, стратегічною помилкою Ставки на чолі зі Сталіним під впливом ейфорії успіху під Москвою, що призвело до помилкових висновків, тобто кардинальний перелом настав і потрібно було гнати німців на захід. Тому в інструктивному листі Ставки Верховного Головнокомандування № 3 від 10 січня зазначено: «Німці хочуть... виграти час, відпочити. Вони кинулися на захід, змусивши до весни витратити свої резерви, коли їх у нас було багато, а в німців не було, забезпечивши повний розгром гітлерівської армії в 1942 році».³⁴

Харківська операція 1942 року, Друга битва за Харків або Харківська катастрофа – велика битва Великої Вітчизняної війни. Наступ радянських військ почався як спроба стратегічного наступу, але завершилося оточенням і практично повним знищенням Червоної армії («операція Fredericus»). Через катастрофу під Харковом стало можливим стрімке просування німців на південній ділянці фронту на Вороніж та Ростов-на-Дону з наступним виходом до Волги та просуванням на Кавказ (Операція «Блау»)³⁵.

³³ Даниленко В. Всесвітня історія: Хронологія основних подій. К.: Либідь, 1997. С.241-243

³⁴ Голованов С. Всесвітня історія: Навчальний посібник. К.: Каравела, 2007. С. 171

³⁵ Бівор Е. Друга світова війна. Київ: Либідь, 2022. С.364

Після успішного відбиття німецького наступу у битві за Москву, Сталін вирішив розпочати наступи на всіх напрямках. Військова промисловість, розгорнута за Уралом, постачала дедалі більше озброєнь. Червону армію було поповнено черговим призовом. Усе це дозволило як поповнити діючі частини РСЧА, а й створити 9 резервних армій Ставки.

У другій половині березня 1942 року Військова рада Південно-Західного напрямку – головнокомандувач маршал С. К. Тимошенко, член Військової ради М. С. Хрущов, начальник оперативної групи напряму І. Х. Баграмян – звернувся до Верховного Головнокомандувача з пропозицією провести наступальну операцію силами Брянського, Південно-Західного та Південного фронтів з метою розгрому протиборчих угруповань ворога та виходу радянських військ на лінію Гомель, Київ, Черкаси, Первомайськ, Миколаїв. Ставка, розглянувши цю пропозицію, відхилила її, оскільки на той час вона не мала для проведення такого великого наступу достатньої кількості підготовлених резервів, щоб посилити ними війська Південно-Західного напрямку.³⁶

У відповідь на це військова рада висловила побажання переглянути поданий план з метою деякого скорочення розмаху операції, а також заявки на додаткові сили та кошти. Але й перероблений план, поданий ставці через кілька днів, був відхилений нею з тих самих міркувань. Тоді командування Південно-Західного напрямку представило план більш вузької операції в районі Харкова, яку пропонувало провести силами лише самого напрямку та в успішному здійсненні якої воно не сумнівалося. Ставка погодилася з цією наполегливою пропозицією.

У наказі Верховного Головнокомандувача від 1 травня 1942 року говорилося:

³⁶ Гейстінгс М.І розверзлося пекло...Світ у війні 1939-1945 років. К.: Наукова думка, 2019. С.311

«Наказую всій Червоній Армії домогтися того, щоб 1942 став роком остаточного розгрому німецько-фашистських військ і звільнення радянської землі від гітлерівських мерзотників».³⁷

Однією із таких наступальних операцій і була харківська. У разі успіху наступ під Харковом дозволив би відсікти групу армій «Південь», притиснути її до Азовського моря і знищити.

Наступ Південно-Західного фронту в районі Харкова займає особливе місце в системі операцій весни і літа 1942 р. Почавшись з успішного прориву ворожої оборони, воно завершилося, в кінцевому рахунку, великою поразкою військ, що наступали. У силу цього наступ на харківському напрямку належить до тих битв, де були втрачені реальні можливості досягнення перемоги.³⁸

У 1942 році радянські Збройні сили знову опинилися на порозі суворих випробувань. На них чекала важка і завзята боротьба з ворогом, який продовжував зосереджувати на радянсько-німецькому фронті свої резерви, не побоюючись відкриття активних дій у Західній Європі.

Особливо напружені битви Червоної Армії навесні 1942 проходили під Харковом і на Керченському півострові. Результат боротьби у цих районах значною мірою визначив розвиток подій як на південно-західному напрямі, так і на всьому радянсько-німецькому фронті.

Поруч із важкими боями на Керченському півострові не менш напружена боротьба розгорнулася в районі Харкова. Ще в ході загального стратегічного наступу Червоної Армії радянське командування протягом січня – березня 1942 року намагалося провести низку наступальних операцій на Курському та Харківському напрямках, у Донбасі та Криму.

³⁷ Енциклопедія історії України: у 10 т/ Гл. редкол.: Смолій В.А.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2005. Т.3. С. 317.

³⁸ Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939-1945. Навчальний посібник. Харків: РА, 2001.С.134

Усі ці операції суттєвих територіальних результатів не дали. Лише деякі успіхи були досягнуті військами Південного та Південно-Західного фронтів у Донбасі під час проведення Барвінківсько-Лозівської операції у другій половині січня.

У травні 1942 року на радянсько-німецькому фронті обидві сторони розпочали боротьбу за оволодіння стратегічною ініціативою. Вони велися майже два місяці. Для Червоної Армії події почали розвиватися несприятливо. Вермахт випередив її в активних діях у Криму, де 8 травня перейшов у наступ на Керченському півострові проти військ Кримського фронту.

Квітень 1942 року, кінець першої декади. Земля повільно відтавала після надзвичайно холодної зими 1941/42 р. Розкрився лід на Сіверському Дінці. Активні бойові дії радянських військ на південному крилі радянсько-німецького фронту суттєво припинилися.

Декілька наступальних операцій, здійснених арміями Південно-Західного та Південного фронтів у лютому – березні 1942 р., зокрема, з метою звільнення Харкова, суттєвих результатів не дали. У ході виснажливих боїв вдалося лише захопити плацдарм на західному березі нар. Сіверський Донець у районі Старого Салтова і поліпшити становище 6-ї, 57-ї та 9-ї армій на плацдармі в районі Барвінкове. Армії Південно-Західного (21, 38 та 6А) та Південного (57, 9А) фронтів закріпилися на рубежі Мар'їно, Старий Салтів, Балаклія, Нижньо-Руський Бішкін, Царедарівка, Червоний Лиман. Північніше Мар'їно, прикриваючи орловсько-тульське та воронезьке напрями, оборонявся Брянський фронт. На південь від Червоного Лиману займали оборону 37-а, 12-а, 18-а і 56-а армії Південного фронту.³⁹

Противник у ході весняних боїв зміцнив оборону на підступах до Харкова, Краматорська, Слов'янська. На схилах висот, що звільнилися від снігу, по околицях населених пунктів, берегів рік темними брустверами окопів і

³⁹ Гейстінгс М.І розверзлося пекло...Світ у війні 1939-1945 років. К.: Наукова думка, 2019. С.306

траншей позначився передній край його головної смуги оборони. Вона включала дві-три позиції, загальна глибина яких досягала 8-12 км.

Усі населені пункти, розташовані в межах цієї лінії, були підготовлені до кругової оборони. Від Мурома на південь до Балаклії на відстані 10-15 км від переднього краю головної смуги проходила друга смуга оборони. У 20-25 км від переднього краю переважно силами місцевого населення створювалася третя оборонна смуга. Найбільш міцною була оборона чугуївського плацдарму та ділянки на північ від нього.

Тут місцем прориву був вибраний стик радянських Південно-Західного і Південного фронтів, які мали своїми флангами ударити на стик німецьких 6-ої та 17-ої польових армій в районі Ізюму. Операція почалася 18 січня 1942 р. досить вдало. Річка Сіверський Донець була форсована, а фронт на ділянці між Балаклеєю та Слов'янськом – прорваний.

Втім, ці два міста і стали німецькими “кутніми стовпами” даного прориву, які так і не вийшло потім взяти попри великі втрати в атаках лютого-березня. На четвертий день операції радянські війська просунулися на 25 км та взяли містечко Барвінкове. Німецьке командування свідчило, що обстановка для 17-ої армії все погіршувалася і не було відомо, куди цей удар буде далі спрямований.

Хоча темп просування наступу сповільнювався через несприятливі погодні умови (лютий мороз та заметілі), що ускладнювали просування танкових бригад та кавалерійських корпусів та запеклий німецький опір, 27 січня був взятий важливий залізничний вузол Лозова, що порушувало логістику групи армій “Південь”.⁴⁰

А далі просунутися не вийшло і керівництво ПЗФ призупинило 30 січня атаки виснажених військ. Незважаючи на те, що масштабних задумів не вдалося реалізувати, в результаті Барвінківсько-Лозовської операції (як її за

⁴⁰ Коваль М.С. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). К.: Альтернативи, 1999. С.134-141

обмеженими здобутками назвуть згодом) між Харковом та Донбасом утворився досить великий виступ протяжністю 100 км від Ізюма до Лозової на правому березі р. Сіверський Донець.

Командування Південно-Західного фронту розглядало його як плацдарм для ударів у різні напрямки: на Харків, Дніпропетровськ чи Донбас з виходом до Азовського моря. Однак при першому ж погляді на карту цей “плацдарм” виглядає швидше мішком, а для військ, що його займають, є реальна загроза оточення. Втім, фронт стабілізувався і жодній зі сторін не вдавалося просунути далі.

До квітня 1942 р. перед Південно-Західним фронтом оборонялися війська 6-ї німецької армії (29, 17, 51 та 8 армійські корпуси) та частини 6-го армійського румунського корпусу 17-ї німецької армії. Угрупування противника перед Південним фронтом складалося з двадцяти шести дивізій та п'яти бойових груп. Усі ці сполуки організаційно входили до армійської групи «Клейста» (1 танкова армія, 17 А).⁴¹

Невдале завершення березневих і квітневих боїв не насторожило командування Південно-Західного напрямку (главком – Маршал Радянського Союзу С. К. Тимошенко, член військової ради генерал-лейтенант М. С. Хрущов, начальник штабу генерал-лейтенант І. Х. Баграмян). Здавалося, що за належного посилення направлення резервами Ставки Верховного Головнокомандування можна буде не тільки звільнити Харків, а й вирішити значно більші завдання.

Ця думка була викладена в доповіді про ситуацію, що склалася до середини березня на фронтах Південно-Західного напрямку, та перспективи бойових дій у весняно-літній період 1942 р., поданій до Ставки 22 березня. «Війська Південно-Західного напрямку, – йшлося у доповіді, – у період весняно-

⁴¹ Коваль М.С. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). К.: Альтернативи, 1999. С.143-145

літньої кампанії мають прагнути до досягнення основної стратегічної мети - розгромити сили противника, що протистоять, і вийти на середній Дніпро (Гомель, Київ, Черкаси) і далі на фронт Черкаси, Первомайськ, Миколаїв».⁴²

Для розгортання наступальних дій військова рада напрямку просила Ставку ВГК виділити з ресурсів центру три армії, 34 стрілецькі дивізії, 28 танкових бригад, 16-20 артилерійських полків РГК та 767 літаків.

Генеральний штаб, розглянувши цю пропозицію, зробив висновок про неможливість проведення такої операції навесні 1942 р. Про це було повідомлено Верховному Головнокомандувачу.

Ставка, не маючи можливості посилити Південно-Західний напрямок своїми резервами, погодилася з думкою Генерального штабу. Маршалу С. К. Тимошенко було запропоновано розробити план операції лише з метою розгрому угруповання ворога в районі Харкова та звільнення міста наявними силами. План було перероблено, і 28 квітня військам було направлено оперативну директиву Південно-Західного фронту. У ній говорилося: «З метою оволодіння районом Харкова ПЗФ переходить у наступ із завданням прорвати оборону супротивника та концентричними ударами оточити та знищити його харківське угруповання в районі: Харків, Зміїв, Балаклія, Печеніги. На 15-18 день операції перейти до оборони на рубежі Захачов, Буданівка, Сквородівка, ст. Водолага. Готовність настання результату 04.05.1942 р.». Таким чином, операція обмежувалася лише районом Харкова, і до наступу залучалися лише сили Південно-Західного спрямування.⁴³

Планом операції передбачалося завдання двох ударів: одного з району Вовчанська та іншого з Барвінківського плацдарму. Метою цих ударів був розгром харківського угруповання, оволодіння Харковом та створення умов

⁴² Бівор Е. Друга світова війна. Київ: Либідь, 2022. С.207

⁴³ Гейстінгс М.І розверзлося пекло...Світ у війні 1939-1945 років. К.: Наукова думка, 2019. С.421

розвитку наступу на дніпропетровському напрямку спільно з Південним фронтом.

Головний удар планувалося завдати з Барвінківського плацдарму силами 6-ї армії та армійської оперативної групи генерала Л. В. Бобкіна. 6-а армія під командуванням генерал-лейтенанта А. М. Городнянського (вісім стрілецьких дивізій, чотири танкові бригади і два танкові корпуси) отримала завдання наступати на Харків з півдня назустріч угрупованню військ, що надходило з району Вовчанська.

Оперативна група Бобкіна (дві стрілецькі дивізії, кавалерійський корпус та танкова бригада) ударом на Красноград мала забезпечити лівий фланг 6-ї армії.

З району Вовчанська планувався другий удар силами 28-ї армії і дивізій, що примикали до її смуги, 21-ї і 38-ї армій, 28-а армія на чолі з генерал-лейтенантом Д. І. Рябишевим (шість стрілецьких дивізій, кавалерійський корпус і чотири танкові бригади) мала завдати удару в обхід Харкова з півночі і північного заходу назустріч 6-й армії. Ударні угруповання 21 та 38-ї армій (командуючі арміями генерал-майори В. Н. Гордов та К. С. Москаленко) отримали завдання наступати, відповідно на північний захід та південний захід, прикриваючи фланги 28-ї армії.

Забезпечення Харківської операції з півдня було покладено на війська Південного фронту (командувач генерал-лейтенант Р. Я. Малиновський, член військової ради дивізійний комісар І. І. Ларін, начальник штабу генерал-лейтенант А. І. Антонов). Цьому фронту було наказано створити міцну оборону на південному фасі Барвінківського виступу силами 57 та 9-ї армій, якими командували генерали К. П. Підлас та Ф. М. Харитонов.⁴⁴

⁴⁴ Лисенко О.Є. Початок Другої світової війни та Україна в сучасному науковому дискурсі // Вісник НАН України. 2019. № 12. С. 71-79.

У резерв фронту було виділено дві стрілецькі дивізії та кавалерійський корпус. Стрілецькі дивізії повинні були підготувати оборонні рубежі за 20-25 км від переднього краю своїх військ та контрудари у чотирьох напрямках, а кавалерійський корпус готував контрудари у трьох напрямках. Такі завдання резервів характерні лише оборонних операцій. Незвичайне завдання свідчить про передбачливість командування фронтом у зв'язку з очікуваним наступом супротивника.

У той час як радянське командування готувало Харківську наступальну операцію, німецьке керівництво розробляло операцію під кодовою назвою «Фрідерікус-І». Її мета полягала у ліквідації нашого Барвінківського виступу та захопленні плацдарму на лівому березі Сіверського Дінця, з якого потім планувалося розпочати «головну операцію» згідно з директивою № 41.

Крім того, в результаті цієї операції противник мав намір усунути безпосередню загрозу комунікаціям свого південного флангу в районі і забезпечити утримання Харкова з великими складами та лазаретами, що розмістилися там.

Ліквідацію Барвінківського виступу противник планував здійснити шляхом завдання двох ударів по напрямках, що сходяться з району Балаклії на південь силами 6-ї армії і з району Слов'янська, Краматорська в північно-західному напрямку силами армійської групи «Клейста». Початок операції було призначено на 18 травня.

До 12 травня, тобто до початку Харківської операції, вороже угруповання на цьому напрямі було значно посилено. Південно-Західному фронту протистояло 17 дивізій, а Південному – 34 (з них безпосередньо 57 і 9-й арміям – 13 дивізій). Противник перевершував ці армії по піхоті в 1,3, по танках – у 4,4, по артилерії – в 1,7 рази.⁴⁵

⁴⁵ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі 1941-1943. К.: Політвидав України, 1984. С.357

Значне місце у підготовці Харківської операції займали питання вогневої поразки противника. Артилерійський наступ планувався відповідно до вимог директивного листа Ставки ВГК 103 від 10 січня 1942 р. У всіх арміях планувалося провести 60-хвилинну артилерійську підготовку на глибину до 5-6 км. П'ять перших і 10-20 останніх хвилин були відведені на вогневі нальоти. З найвищою щільністю мала придушуватися перша позиція головної лінії оборони противника.

Артилерійська підтримка атаки піхоти і танків намічалася методом послідовного зосередження вогню на глибину 1,5-2 км, а супровід – зосередженим вогнем і вогнем за окремими цілями на виклик загальновійськових командирів. На жаль, не визначався порядок артилерійського забезпечення введення у прорив ешелонів розвитку успіху 28-ї та 6-ї армій. Середні щільності знарядь і мінометів через незавершеність зосередження артилерійських частин були вкрай недостатніми: 23,6 – у 21-й армії, 59,5 – у 28-й, 18,7 – у 38-й, 32 – у 6-й та групі генерала Л. В. Бобкіна.

Багато уваги було приділено авіації. Проте завдання їй було поставлено без достатнього обліку можливостей. У фронті було 659 літаків, причому не об'єднаних у повітряну армію, а що знаходилися як у фронтовому, так і в армійському підпорядкуванні.⁴⁶

Авіація повинна була в ніч перед настанням завдати ударів по опорних пунктах і вузлах зв'язку, тилових об'єктів і інженерних споруд оборонного противника і протягом всієї ночі виснажувати його живу силу. Потім вона мала провести 20-хвилинну авіаційну підготовку, руйнувати опорні пункти, пригнічуючи артилерію і знищуючи пункти управління на ділянках прориву.

З початком атаки ВПС переключалися на придушення резервів супротивника та основних пунктів його опору, забезпечення дій танкових та

⁴⁶ Верт Н. Історія радянської держави.1900-1991.Навч. посібник. Рівне, 2001. С. 354.

кавалерійських корпусів. На авіацію покладалося також завдання заборонити підхід резервів ворога з боку Білгорода, Охтирки, Полтави та Кременчука. Безперервними ударами по військам противника, що відходять, бомбардувальники і штурмовики повинні були забезпечити наступ рухомих з'єднань.

Багато було зроблено в арміях для насичення атакуючої піхоти танками. Як танки безпосередньої підтримки піхоти мали діяти 560 машин. Надавалися вони всім дивізіям, які мали наступати на напрямках головних ударів армій. Фактично, розподіл танків проводився за прислів'ям – «всім сестрам по сережках»: тринадцять дивізій, зокрема дві резервні, отримали посилення танкової бригаді.

У результаті на ділянках прориву трьох армій та армійської групи середні щільності танків НЛП виявилися низькими (від 3,5 до 6,4 на 1 км ділянки прориву). Лише у 28-й армії їх було 12 на 1 км ділянки прориву. Таким чином, на напрямку головного удару фронту танків безпосередньої підтримки піхоти виявилось менше, ніж на другорядному. Бойові порядки танкових батальйонів планувалося будувати дві лінії.⁴⁷

У першій лінії – важкі танки в бойових порядках стрілецьких рот, у другій – легкі та середні танки разом із ротами других ешелонів стрілецьких батальйонів. Поступово розподіл танків і глибока побудова бойових порядків танкових підрозділів не забезпечували їх масованого і одночасного застосування на напрямках головних ударів армій. При цьому слід очікувати, що маневр танків буде скований, а ефективність застосування танкової зброї значно знижена.

⁴⁷ Гончар Б.М., Козицький М.Ю., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Всесвітня історія. Київ: Знання, 2002. С.387

Побоюючись запобіжних ударів противника, радянське командування, поруч із підготовкою вихідного становища наступу, вживало заходів для організації оборони у глибині розташування своїх військ. Крім тилового оборонного кордону, який зводився по лінії Донська Нечаївка – Землянськ – Олексіївка – Новопавлівка, за вказівкою Генерального штабу, а потім і за наказом начальника інженерних військ Південно-Західного напрямку від 20 квітня 1942 р., силами 7-ї саперної армії та місцевого населення створювалася смуга загороджень глибиною 30-45 км.

Три її лінії мали прикрити найважливіші напрями у смугах оборони Брянського, і навіть Південно-Західного фронтів (Курск, Касторне, Воронеж; Курськ, Горшечное, Воронеж; Білгород, Новий Оскол, Свобода; Куп'янськ, Ровеньки, Россошь).

Вкрай недостатньо уваги було приділено організації взаємодії військ. Маршал С. К. Тимошенко порушував це питання при особистих зустрічах із командуючими військами фронтів та командувачами армій, а також на нарадах, які були проведені ним 18 та 20 квітня, 4 та 5 травня. Якихось інших спеціальних заходів щодо детального узгодження зусиль військ не проводилося.

На нарадах був присутній керівний склад штабів армій, родів військ та авіації. На жодну з них не було запрошено представників 57-ї та 9-ї армій. Усі основні питання взаємодії вирішувалися в арміях та дивізіях. Проте розроблені штабами армій таблиці взаємодії було доставлено до штабів з'єднань за добу – дві до початку наступу. Дані цих таблиць були певною мірою враховані в планах бою з'єднань і доведені до частин.⁴⁸

У період підготовки наступу було проведено значне перегрупування військ. Воно почалося наприкінці березня 1942 р. і проходило з великими труднощами. По-перше, у штабі фронту та штабах армій був відсутній єдиний

⁴⁸ Енциклопедія історії України: у 10 т/ Гл. редкол.: Смолій В.А.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2005. Т.3. С. 298.

план перегрупування військ. З'єднання та частини переміщалися на підставі окремих розпоряджень, якими визначалися лише райони зосередження та час руху. Лише 10 квітня директивою штабу Південно-Західного напрямку було визначено порядок перегрупування військ на період до 22 квітня 1942. По-друге, багато з'єднань здійснювали марші пішим порядком в умовах весняного бездоріжжя, розливів річок і відсутності достатньої кількості доріг з твердим покриттям або добре обладнаних маршрутів руху.

Низькою виявилася пропускна спроможність переправ через річки Оскіл та Сіверський Донець. По-третє, одночасно з керівництвом перегрупуванням військ штабам доводилося займатися розміщенням з'єднань, що знову прибувають, з резерву Ставки ВГК або з Південного фронту, а також продовжувати формування нової, 28-ї армії. Управління цієї армії прибуло з резерву Ставки 13 квітня у Білий Колодязь, дві дивізії було передано з 38-ї армії, ще чотири увійшли до складу армії в період з 17 по 24 квітня із резерву Ставки ВГК.⁴⁹

Труднощі, що виникли при перегрупуванні військ, негативно позначилися на повноті та якості проведення інших підготовчих заходів. Особливо постраждала підготовка військ та штабів. Зокрема, зірвалося виконання плану проведення занять одночасно у всіх з'єднаннях та об'єднаннях у період з 1 по 15 квітня. До того ж командири частин і підрозділів основну увагу змушені були переключити на навчання поповнення, що знову прибуває, тому що багато солдатів ніколи не тримали в руках ні гвинтівки, ні гранати, ні будь-якої іншої зброї.

Наприклад, до 300-ї стрілецької дивізії 38-ї армії у другій половині квітня прибуло 5717 осіб, з яких близько половини не володіли російською мовою і не могли поводитися зі зброєю. У 169-у стрілецьку дивізію 28-ї армії в період з 20 квітня по 5 травня прибуло 13 маршових рот – 2023 особи. Ніхто з них у боях

⁴⁹ Бівор Е. Друга світова війна. Київ: Либідь, 2022. С.119

не брав участі. Вважалося, що вони пройшли навчання і володіють зброєю, проте перевірка показала, що більшість солдатів зовсім не навчена. Приблизно таке становище було й інших дивізіях. Захопившись одиночною підготовкою солдатів, командири та штаби прогавили питання «сколочування» штабів. Не проводилися й спільні заняття родів військ.

Великі проблеми відчував фронт із підвозом матеріальних коштів. Згідно з прийнятим 8 квітня планом організації тилу та матеріального забезпечення армій Південно-Західного фронту, в об'єднаннях планувалося мати 4 боєкомплекти боєприпасів, 7 заправок пального та 15 сутодач продовольства. Нагромадити таких запасів не вдалося.

Особливо важке становище складалося із забезпеченням продовольством та фуражем. Запаси продовольства та фуражу обчислювалися однією – дванадцятьма добами. Деякі з'єднання певний час взагалі не мали продовольства. Так, 103 стрілецька дивізія з 28 квітня по 2 травня не мала ні продовольства, ні фуражу. Солдати по суті голодували. Махорки не видавалося протягом 15 днів.

Проблеми попереднього періоду вимагали неординарних дій з боку командирів, штабів, політорганів, партійних та комсомольських організацій. В основу своєї роботи вони поклали наказ наркома оборони № 130 від 1 травня 1942 р., в якому ставилося завдання «... домогтися того, щоб 1942 став роком остаточного розгрому німецько-фашистських військ і звільнення радянської землі від гітлерівських мерзотників».⁵⁰

При роз'ясненні вимог наказу Сталіна і завдань завдання військ акцент було зроблено на роз'ясненні тієї частини наказу, де йшлося про необхідність «... вивчити досконало свою зброю, бити ворога напевно». Командири та

⁵⁰ Енциклопедія історії України: у 10 т/ Гл. редкол.: Смолій В.А.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2005. Т.3. С. 288.

політпрацівники розуміли, що зборами, мітингами та бесідами високого вишколу та боєздатності не домогтися, тому концентрували увагу на практичних заходах.

Зокрема, провадилися перестановки особового складу з метою посилення розвідувальних, протитанкових, кулеметних, мінометних розрахунків; вмілі та досвідчені бійці допомагали слабо навченим. У військах виховували наступальний порив, ненависть до німецько-нацистських загарбників, велику увагу приділяли зміцненню військової дисципліни та морального духу особового складу, підвищенню пильності. При цьому застосовувалися нестандартні форми впливу на свідомість людей: зустрічі зі свідками фашистських звірств, поширення інформації про рабське життя радянських людей на окупованій території. Наприклад, на підставі опитування тих, хто перейшов лінію фронту, була розроблена листівка, в якій йшлося про те, що 9 травня в Зміїві гітлерівські солдати оточили ринок, схопили людей, що там нзаходилися, і направили на оборонні роботи до Люботина.

Для роботи в партизанських загонах і серед населення тимчасово окупованої території з 15 березня по травень 1942 р. за лінію фронту було направлено 16 політпрацівників як представників політуправління фронту. З кожними з них був оперативний працівник і два радисти з радіостанцією.

Наприкінці 12 травня підготовка операції загалом завершилася. В результаті перегрупувань радянському командуванню вдалося домогтися деякої переваги над противником в силах і засобах у смузі Південно-Західного фронту при рівному співвідношенні в смузі всього Південно-Західного напрямку. Фронт перевершував противника: по людях та артилерії – в 1,5 рази, по танках – у 2,5 рази. В авіації сили були приблизно рівними.⁵¹

На ділянках прориву армій перевага над супротивником була істотною.

⁵¹ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі 1941-1943. К.: Політвидав України, 1984. С.234

Таблиця 1. Співвідношення сил і коштів на ділянках прориву армій Південно-Західного фронту до 12 травня 1942

Армія	Співвідношення по піхоті	Співвідношення з знярядь мінOMETIV та	Співвідношення по танкам
21 А	2,3 : 1	1,5 : 1	1: 1,4
28 А	2,8 : 1	2,2 : 1	2,1 : 1
38 А	2,6 : 1	1,4:1	1: 1,3
6 А та арм. Група	1,6 : 1	2,0 : 1	1,8 : 1

Битва стала дебютом сформованих навесні 1942 р. за наказом Сталіна радянських танкових корпусів (аналог німецької танкової дивізії), що склалися з бригад (проте частина бригад діяла не в складі корпусів, а як окремі, разом зі стрілецькими дивізіями, що було відголоском довоєнних уявлень про роль танків у бою). Значну частину радянських танкових сил становили ленд-лізівські танки (британські важкі і повільні «Матильди», легкі «Валентайни», американські середні М3 «Генерал Лі») та легкі танки Т-60, найпотужнішими машинами РСЧА тут були 80 КВ-1 та 240 Т-34, але воювали під Харковом і БТ, Т-26 тощо. Воювали під Харковом і дивізіони гвардійської артилерії — «катюш». Великою проблемою РСЧА на час битви була недостатня моторизованість і радіофікованість нових корпусів, а також слабка ПВО, «головним боєм» вермахту — досіслабка проти радянських і середніх танків протитанкова оборона.⁵²

Аналізуючи підготовку операції, слід зазначити, що план наступу характеризувався рішучістю мети, оскільки угруповання противника намічалось розгромити шляхом подвійного охоплення з одночасним розсіченням його на частини. Ставка ВГК та командування Південно-Західного спрямування змогли заповнити втрати та створити потужні ударні угруповання. На напрямі

⁵² Журавльов Д.В. Друга битва за Харків (Харківсько-Барвенківська операція) 1942 року. С.142-148

головного удару фронту було досягнуто значної переваги над противником у танках, у військах вдалося створити високий наступальний дух.

Разом з тим, у підготовці операції було багато суттєвих недоліків та прикрих прорахунків. Насамперед це стосується плану наступу. Так, рішуча за своєю суттю мета операції повинна була виконуватися обережними діями військ, про що свідчать і намічені середні темпи наступу (6-8 км на добу), і недостатньо рішуче нарощування сил і коштів у напрямку головного удару фронту, і пізні терміни введення в бій танкових корпусів (використання їх передбачалося лише третій день наступу). Прорахунком стало і те, що наступ головного ударного угруповання планувалося здійснити з оперативного мішка, слабо захищеного від ударів супротивника з півдня.

Одинадцяти дивізій, що були у складі 57 і 9-ї армій Південного фронту, було вкрай недостатньо для створення непереборної оборони в займаній ними 176-кілометровій смузі на південному фасі Барвінківського виступу. Більше того, з цих армій було вилучено і передано до складу Південно-Західного фронту одну стрілецьку дивізію, дві стрілецькі і три танкові бригади, вісім артилерійських полків і по 500 осіб з інших дивізій. І це робилося незважаючи на те, що були відомості про концентрацію танкових з'єднань армійської групи «Клейст» перед військами цих армій.⁵³

Для відбиття можливих ударів великих танкових угруповань ворога пропонувалося створити потужні протитанкові резерви, проте цього не було зроблено. Завдання 57 та 9-ї армій були пасивними. Лише одна дивізія 57-ї армії мала наступати і забезпечувати лівий фланг оперативної групи генерала Л.В. Бобкіна. Все це дозволяло військам групи «Клейст» вільно маневрувати.⁵⁴

До недоліків плану слід віднести і те, що не було віддано беззастережного пріоритету наступу. Частина сил фронту була явно націлена на ведення

⁵⁴ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі 1941-1943. К.: Політивидав України, 1984. С.294

оборони. Резервні з'єднання замість активних наступальних завдань отримали вказівку готувати оборону та контратаки.

У той час, коли фронту вкрай не вистачало доріг, коли зривалися терміни зосередження військ, зводилися оборонні рубежі та смуги загородження далеко в тилу наступальних угруповань. До інших недоліків у підготовці операцій слід віднести: низькі темпи перегрупування військ та її незавершеність, зневага штабів та військ оперативним маскуванням, низький рівень організації управління та взаємодії, недостатню сколотість з'єднань, об'єднань та їх штабів.⁵⁵

Армії Південного фронту, що мали головним завданням стримувати німців на південь від Ізюма і Слов'янська, затіяли свою операцію із заволодіння важливим пунктом німецької оборони – селом Маяки і зазнали в цій операції чималих втрат, встигнувши використати велику частину своїх резервів. У результаті початок контрудару нечисленних танкових частин фон Клейста 17 травня вони прогавили.

Отже, з кінця 20-х років керівництво країни визначило пріоритетом розвитку мілітаризацію народного господарства. Для цього в найкоротші часи провели індустріалізацію, створили важку промисловість, на базі котрої був створений ВПК. Радянські вчені підготували найкращі зразки озброєння. Організаційна перебудова армії супроводжувалася стрімким зростанням її чисельності. Водночас великий терор завдав радянським Збройним силам величезних втрат. Командирські посади опинилися в руках людей, які не мали ні належної освіти, ні необхідного досвіду. Політика була спрямована на жорстке впорядкування трудової дисципліни. Бажаючи прискорити підготовку країни до війни, була видана низка указів, які фактично перетворювали робітників на кріпаків.

⁵⁵ Трубайчук А. Друга світова війна. Коротка історія. К., 2005. С.124

Після провалу німецького наступу на Москву, план «Барбаросса» провалився. Сталін поставив перед армією досягнути нереальних цілей: розгрому німців в 42 році. При цьому були допущені суттєві помилки при плануванні рішення (Сталін хотів і захищатися, і нападати), а Ставка СРСР хотіла повернути Харків в 1942 році. Гітлер, натомість, підготував план походу до Кавказу.

Маршалу С. К. Тимошенко було запропоновано розробити план операції лише з метою розгрому угруповання ворога в районі Харкова та звільнення міста наявними силами. 28 квітня військам було направлено оперативну директиву Південно-Західного фронту. Головний удар планувалося завдати з Барвінківського плацдарму.

У той час, як радянське командування готувало Харківську наступальну операцію, німецьке керівництво розробляло операцію під кодовою назвою «Фрідерікус-І». Її мета полягала у ліквідації Барвінківського виступу та захопленні плацдарму на лівому березі Сіверського Дінця. У період підготовки радянського наступу було проведено значне перегрупування військ без загального плану. Командири частин і підрозділів основну увагу змушені були переключити на навчання поповнення. Особливо важке становище складалося із забезпеченням продовольством та фуражем.

У підготовці операції було багато суттєвих недоліків та прорахунків. Через погану роботу розвідки СРСР були не помічені німецькі танки, натомість німці були обізнані з тим, що командування РСЧА підготувало війська для наступу. В оточенні опинилося більш ніж чверть мільйона радянських солдатів і офіцерів.

Через допущені командуванням помилки при підготовці не вдалося досягти цілей, РСЧА чекала катастрофа.

РОЗДІЛ 2. РАДЯНСЬКИЙ НАСТУП

Вже з літа 1941р. після нападу гітлерівського райху на СРСР почала активно створюватися Антигітлерівська коаліція. Першу «скрипку» в ній відігравали США. Велика Британія, СРСР. 1 жовтня 1941 р. між СРСР, США та Великобританією в Москві була підписана трьохстороння угода про допомогу Радянському Союзу зброєю і продовольством. Поставки (400 танків, 500 літаків щомісяця, а також стратегічна сировина) почались одразу ж. США надали безпроцентний кредит в 1 млрд. доларів (листопад 1941 р.). 7 листопада 1941 р. на СРСР було поширено дію законодавства про ленд-ліз. Перша військова техніка (особливо танки) з'явилася на радянсько-німецькому фронті вже в листопаді 1941р..

Битва під Москвою (з 5 грудня 1941 до початку лютого 1942 р.) була першою великою наступальною операцією Червоної армії, в результаті якої ворога було відкинуто на 100-250 км. від Москви. Війська під керівництвом І.Конєва і С.Тимошенка при загальному керівництві Г. Жукова вперше нанесли стратегічну поразку німецьким військам. Втрати німців – 615 тис. чол., втрати радянських військ – 926 тис. чол. Та все ж план «бліцкригу» був остаточно зірваний. Радянські війська зробили те, чого не могли зробити війська Англії і Франції. Ця перемога мала велике значення для всіх народів СРСР, бо вселяла надію на остаточну перемогу над ворогом. Вона значно посилила морально-політичний стан населення СРСР. Уряди Англії і США остаточно перейшли на шлях допомоги Радянському Союзу в боротьбі з фашистською Німеччиною.⁵⁶

Значно зросла довіра міжнародної спільноти і поклала початок реального зміцнення антигітлерівської коаліції, яка виникла внаслідок гітлерівського нападу на Польщу 1 вересня 1939. Велика Британія і Франція в ультимативній формі зажадали від Німеччини припинити агресію і, не отримавши відповіді, 3

⁵⁶ Чайковський А.С. Невідома війна. Київ: Україна, 1994. С.116

вересня оголосили їй війну. Так склалася перша антигітлерівська коаліція. У травні–червні 1940 р. гітлерівський Вермахт розгромив англо-французький блок. Як військовий союз антигітлерівська коаліція перестала існувати. Напад нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 докорінно змінив ситуацію. 12 липня 1941 року у Москві укладено англо-радянську угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Утворилася друга антигітлерівська коаліція. Загальновизнаною політичною програмою другої Антигітлерівської коаліції була Атлантична хартія від 14 серпня 1941 року.

Антигітлерівській коаліції належить історична заслуга в розгромі нацистських агресорів, які розв'язали війну з метою встановлення свого світового панування. Продовженням Антигітлерівської коаліції у повоєнний час стало створення Організації Об'єднаних Націй - найбільшої міжурядової організації з підтримання миру й безпеки, розвитку міжнародного співробітництва на глобальному рівні. Вона була створена в 1945р. з ініціативи провідних держав антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Китай, Велика Британія, Франція).

У січні-березні 1942 р. армії Південно-Західного та Південного фронтів провели кілька наступальних операцій з метою визволення Харкова, Донбасу, Таганрога, але суттєвих результатів не досягли. У ході виснажливих боїв вдалося лише захопити плацдарм на західному березі р. Сіверський Донець у районі Старий Салтів, а силами 6-ї, 57-ї та 9-ї армій - закріпитися на південь від Харкова на плацдармі в районі Барвінкове. Противник у ході весняних боїв зміцнив оборону на підступах до Харкова, Краматорська, Слов'янська.⁵⁷

Складним залишалось становище у Криму. Не дивлячись на те, що німців в Криму було вдвічі менше, вони перемагали радянські війська. Німці підготували прихований удар проти кримського фронту СРСР.

⁵⁷ Чайковський А.С. Невідома війна. Київ: Україна, 1994. С.127

Кримський півострів мав для радянського командування стратегічне значення, оскільки в разі звільнення Криму у Червоної армії з'являлася можливість не лише нанести удар по південному флангу групи армій «Південь», але й вийти на її тили. У період з 25 грудня 1941 р. до 2 січня 1942 р. у результаті Керченсько-Феодосійської десантної операції Червона Армія звільнила Керченський півострів та просунулась за 9 днів на 100-110 км. Втрати військ становили 41 935 чол., з них 32 453 - безповоротні. 18 січня Вермахт несподіваним контрударом відбив Феодосію, що змусило генерала Д. Т. Козлова відвести війська на позиції біля села Ак-Монай, що знаходився в 80 км на захід від Керчі.⁵⁸ Керівництво військами на Керченському півострові здійснювалося із міста Тбілісі, за тисячу кілометрів від фронту.

До складу фронту увійшли 44-а армія генерала С. І. Черняка, 47-а армія генерала К. С. Колганова та 51-а армія генерала В. М. Львова. Завдання фронту полягало у тому, щоб деблокувати обложений з листопада 1941 р. Севастополь та завершити визволення всього Кримського півострова. З 27 лютого до 13 квітня 1942 р. армії Кримський фронт тричі намагався провести наступальну операцію. Перша з них розпочалася 27 лютого одночасно з наступом частин Приморської армії. 44-а та 51-а армії у складі восьми стрілецьких дивізій та двох танкових батальйонів за артилерійської підтримки кораблів Чорноморського флоту спробували прорвати Ак-Монайський рубіж німецької оборони.

Оборону займали чотири піхотні дивізії 11-ї польової армії генерал-полковника Е. фон Манштейна. Болотиста місцевість на захід від села Ак-Монай, що стала озером після зливових дощів, заважала використовувати танки та важку техніку, що загрузли в розкислій землі. Лише на правому фланзі, на

⁵⁸ Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943).Х.:Прапор, 2004.С.368

північ від селища Кой-Ассан, ціною великих втрат радянські війська просунулися на 10-15 км. уздовж берега озера Сиваш до села Кієт.⁵⁹

Наступний наступ військ Кримського фронту, здійснений 13 березня, вилився у двотижневі кровопролитні бої зі значними втратами з обох боків. 20 березня Е. фон Манштейн силами щойно прибулої з резерву ОКХ (нім. Oberkommando des Heeres, Верховне командування сухопутними військами) 22-ї танкової дивізії завдав контрудар із району села Кой-Ассан до узбережжя Азовського моря, прагнучи відрізати радянські частини в Кієтському виступі.

Однак контрудар німців теж не досяг результату, а 22-а танкова дивізія зазнала таких великих втрат матеріальної частини, що довелося відвести її в тил на переформування. Після цієї невдачі командування Кримського фронту нарешті усвідомило, що в умовах весняного бездоріжжя намагатися наступати по болотах вздовж берега Сиваша не мало сенсу.

Тому черговий наступ радянських військ, який розпочався 9 квітня, проводився вже на південному фасі, що утворився в лютому виступу і мав на меті захоплення селища Кой Ассан з наступним виходом на Феодосію. До 12 квітня наступ радянських військ припинився. Після завершення весняного бездоріжжя обидві протиборчі сторони готувалися до відновлення активних наступальних дій.

Розгром Кримського фронту 8-19 травня 1942 р. став однією з ланок ланцюга військових катастроф весни 1942 р. У другій половині квітня командування Кримського фронту почало нарощувати сили для нового наступу, запланованого на середину травня.⁶⁰

Виникли перебої із забезпеченням продовольством, боєприпасами, підвозом поповнення, не вдалося повністю відшкодувати понесені в ході боїв у

⁵⁹ Війна і міф. Невідома Друга світова 1939-1945. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С.165

⁶⁰ Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр). Львів:Каменярь, 1995.С.55-59.

лютому-квітні 1942 р. втрати в особовому складі, що перевищили 225 000 чол. вбитими, пораненими та зниклими безвісти. Проте загальне співвідношення сил та коштів залишалося на користь радянських військ. Війська Кримського фронту після поповнення особового складу та матеріальної частини досягли чисельності 300 000 чол.

Генерал-полковник Манштейн, використавши військову хитрість, на світанку 8 травня завдав удар силами чотирьох дивізій по військам 44-ї армії вздовж узбережжя Чорного моря. Незважаючи на загальну чисельну перевагу радянських військ, на вузькій (5 км) ділянці фронту, де вівся наступ, німцям вдалося створити локальну перевагу в силі: 3 піхотні і 1 танкова дивізія 11-ї армії проти 2 радянських. Наприкінці дня радянську оборону було прорвано на ділянці шириною 5 км, німецькі дивізії просунулися на 8 км у глибину (при такій щільності військ і цього виявилось достатньо), і Кримський фронт втратив оперативну стійкість. У прорив увійшла 22-а танкова дивізія, чиї танки лише ненадовго затрималися біля старого протитанкового рову.

При авіанальоті Люфтваффе 9 травня загинув командувач 51-ї армії генерал-лейтенант В. Н. Львів. Резервні з'єднання були розбиті, так і не розвернувшись у бойові порядки: частина з них відійшла на схід, до Керчі, а частина опинилася в оточенні.

Вранці 13 травня тилова позиція радянських військ була прорвана, а до кінця 14 травня німецькі війська прорвалися до околиць Керчі. Почалася поспішна і погано організована евакуація решти військ через протоку на Таманський півострів, що проходила під масованими атаками німецької авіації. 15 травня Керч пала, і некеровані залишки дивізій, що перемішалися, бригад і полків відступили на східний край півострова, між мисом Хроні, селищем ім. Войкова та мисом Зміїний.⁶¹

⁶¹ Гейстінгс М.І розверзлося пекло...Світ у війні 1939-1945 років. К.: Наукова думка, 2019. С.361

Вивезення залишків військ з півострова тривало до 20 травня, переважно в нічний час. Частини, що не встигли евакуюватися, чисельністю до 15 000 осіб, пішли в Аджимушкайські каменоломні, де осередки опору протрималися до вересня. Усього на Тамань вдалося евакуювати до 120 тисяч чол. та майже всю реактивну артилерію. 176 566 чол. загинули і потрапили в полон, противник захопив 260 танків та 1130 артилерійських гармат, втративши за дванадцять днів наступу всього до 8000 солдатів.⁶²

У ті ж травневі дні сталася друга катастрофа під Харковом. Ще 22 березня 1942 р. командування Південно-Західного напрямку звернулося до Ставки Верховного Головнокомандування з пропозицією провести наступальну операцію силами Брянського, Південно-Західного та Південного фронтів, посилених резервами Ставки, на південному крилі радянсько-німецького фронту з метою розгрому групи армій «Південь» та виходу радянських військ на лінію Гомель-Київ-Черкаси-Первомайськ-Миколаїв.

Планувалося форсування р. Дніпро по її середній та нижній течії. Загальна глибина операції складала понад 500 км. на фронті завширшки до 900 км. Однак Ставка ВГК 29 березня відкинула цю авантюрну ініціативу та дала вказівку маршалу С. К. Тимошенко розробити план щодо розгрому лише харківського угруповання німців, звільнення Харкова і надалі, за успіху, - наступу на Дніпропетровськ.

За планом, розробленим до 10 квітня начальником штабу Південно-Західного напрямку генерал-лейтенантом І. Х. Баграмяном та затвердженому маршалом С. К. Тимошенко, війська Південно-Західного фронту мали завдати по харківській угрупованню німців два удари, що сходяться: з північного сходу - силами 21-й, 28-й та 38-ї армій і з південного сходу, з північного фасу Барвінківського виступу, - силами 6-ї армії та армійської групи генерала Л. В.

⁶² Даниленко В. Всесвітня історія: Хронологія основних подій. К.: Либідь, 1997. С.45

Бобкіна. Згідно з планом, протягом першого тижня наступу радянські війська мали прорвати німецьку оборону і зімкнути кільце оточення на захід від Харкова, а до кінця другого тижня — знищити німецьке угруповання у районі Харкова. Потім, на третьому етапі, планувалося наступ із метою захоплення Дніпропетровська.⁶³

Фланги ударних угруповань Південно-Західного фронту прикривали левофлангова 21-а армія Брянського фронту та правофлангові 57-а та 9-а армії Південного фронту. Чисельність радянських військ, задіяних на початку травневої операції, що становила 765 300 чол. - всього 27 стрілецьких та 9 кавалерійських дивізій, 20 танкових та 3 мотострілкові бригади, які мали на озброєнні згори 1 200 танків, 13 000 гармат та мінометів, 926 бойових літаків (включаючи частину ВПС Південного фронту).

Чисельність німецьких військ у районі операції становила близько 250 000 чол. (8-й, 17-й, 29-й, 51-й армійські корпуси 6-ї армії, у сумі - 13 піхотних та 2 танкові дивізії). 1 травня 1942 р. Верховний Головнокомандувач І. В. Сталін звернувся до збройних сил з наказом № 130, в якому говорилося: «Червона Армія досягла перелому під час війни і перейшла від активної оборони до успішного наступу на ворожі війська <...> Все це говорить про те, що Червона Армія стала організованою та сильнішою, її офіцерські кадри загартувалися в боях, а її генерали стали досвідченішими і прозорливими. Наказую <...> всій Червоній Армії домогтися того, щоб 1942 став роком остаточного розгрому німецько-фашистських військ і звільнення радянської землі від гітлерівських мерзотників».⁶⁴

4-7 травня головком, маршал С. К. Тимошенко, член Військової ради М. С. Хрущов і командувачі військ фронту побували у 28-й та 6-ій арміях, які мали зіграти головну роль у наступі на Харків. Разом із командувачами арміями,

⁶³ Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр). Львів:Каменярь, 1995. С.39-42.

⁶⁴ Війна і міф. Невідома Друга світова 1939-1945. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016.С.188

генерал-лейтенантами Д. І. Рябишевим та А. М. Городнянським, вони перевіряли у цих об'єднаннях планування операції та підготовку військ до наступу. Перехід військ Південно-Західного фронту у наступ на Харків, запланований на 4 травня, через несвоєчасне надходження поповнення особовим складом та озброєнням було перенесено на ранок 12 травня.

У ці дні початку травня німецьке командування для створення сприятливих умов для літнього наступу також готувало операцію з ліквідації Барвінківського виступу. Отже, радянський наступ випередив німецький контрудар. 10 травня командувач 6-ї польової армії генерал-лейтенант Ф. Паулюс представив командувачу групою армій «Південь» генерал-фельдмаршалу Федору фон Боку план операції «Фрідерікус».⁶⁵ Планом передбачався наступом 6-ї польової армії з району на північ від Балаклії та армійської групи Клейста (1-я танкова, 17-а польова армія) з районів Слов'янська, Краматорська в загальному напрямку через Барвінкове на Ізюм оточити та знищити угруповання радянських військ Південного та Південно-Західного фронтів у Барвінківському виступі, відновити лінію фронту Сіверському Дінцю та опанувати плацдарми на східному березі річки в районі міста Ізюм. Німецькі частини поповнювалися особовим складом та технікою, з Франції перекидалися нові піхотні та танкові дивізії. На Харківському напрямку головна смуга німецької оборони мала 2-3 позиції загальною глибиною 6-7 км.

Основу кожної позиції становили опорні пункти та вузли опору, створені у населених пунктах та на висотах між ними. Друга оборонна смуга розташовувалася за 10-15 км від переднього краю, армійська тилова смуга - в 20-25 км, по рубежі населених пунктів Зміїв, Чугуїв, Липці, Черемошне. Добре розвинена в інженерному відношенні система польової оборони та чітка вогнева

⁶⁵ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т/. Гл. Редкол. Косика В. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. Т.1. С.172

взаємодія родів військ дозволяли Ф. Паулюсу утримувати фронт у смузі радянського наступу всього 6 піхотними дивізіями, маючи в резерві у Харкові 3-ю та 23-ю танкові дивізії в готовності надати підтримку на будь-якій атакованій ділянці.⁶⁶

У плануванні та підготовці радянської наступальної операції під Харковом було допущено багато недоліків та прорахунків. Насамперед це стосувалося плану наступу. Рішуча за своєю суттю мета операції мала виконуватися «черепашими темпами», про що свідчать намічені середні темпи наступу (6-8 км на добу!), повільне нарощування сил і коштів у напрямку головного удару фронту, пізні (лише третій день настання) терміни введення в бій 21-го та 23-го танкових корпусів. Основним прорахунком командування Південно-Західного напрямку було те, що наступ головного ударного угруповання планувався здійснити з оперативного «мішка», слабо захищеного від ударів супротивника з півдня. До того ж німецьке командування розкрило план радянського наступу і значно посилити свої війська на напрямках головних ударів радянських армій.

Завдання 57-ї і 9-ї армій Південного фронту на південь від Барвінківського виступу були пасивними. Доданих їм дивізій і бригад було недостатньо для створення міцної протитанкової оборони на зайнятих ними 176 кілометрах. Крім того, зі складу цих армій були виведені і передані на Південно-Західний фронт: 1 стрілецька дивізія, 2 стрілецькі дивізії і 3 танкові бригади, 8 артполків по 500 чоловік кожен, піхота з інших дивізій, незважаючи на інформацію про зосередження танкових з'єднань армії «Клейста» перед цими

⁶⁶ Гончар Б.М., Козицький М.Ю., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Всесвітня історія. Київ: Знання. 2002. С.432

армійськими частинами. Було зроблено великий прорахунок в оцінці сил і намірів ворога.⁶⁷

Перед початком операції його група була набагато сильнішою, ніж передбачало південно-західне командування. Плани німецького командування щодо знищення Барвінківського плацдарму не розголошувалися. Військові ради і штаби фронтів у багатьох випадках під час підготовки і особливо під час операцій діяли непрофесійно. Дії формувань виявили їх слабкість і недосвідченість у бою. Взаємодія піхоти з танками, артилерією і особливо авіацією часто переривалася або взагалі була відсутня.

О 5 годині 30 хвилин ранку 12 травня 1942 року радянська армія почала наступ на Харків. На північному напрямку, зі Старо-Салтівського плацдарму, після годинної артилерійської та авіаційної підготовки батальйони 11 стрілецької дивізії у складі 7 танкової бригади в супроводі вогневих засобів 20 артилерійського полку з резерву головного штабу. З'єднання 21-ї, 28-ї і 38-ї армій цього дня зіткнулися з 79-ю і 294-ю стрілецькими дивізіями 71-ї дивізії і стрілецького полку противника. Також о 7:30 після годинної артилерійської та авіаційної підготовки Південне ударне угруповання завдало удару по частинах 8-ї та 51-ї армій противника на ділянці від Верхнього Бішкіна до Миронівки. За підтримки 200 танків і 14 полків РГК шість радянських дивізій до полудня здолали опір німецької 62-ї піхотної дивізії, 454-ї гвардійської дивізії та 108-ї угорської легкої піхотної дивізії.⁶⁸

У другій половині дня в напрямку Краснограда в прорив був виведений 6-й кавалерійський корпус, посилений 7-ю танковою бригадою. Увечері 12 травня війська фронту на 12-15 кілометрів проникли в лінію оборони ворога на протяжність 42 кілометри, вийшовши на другий рубіж оборони, створений на

⁶⁷ Даниленко В. Всесвітня історія: Хронологія основних подій. К.: Либідь, 1997. С.94

⁶⁸ Панченко П.П. Україна в полум'ї війни. 1941 – 1945.К.: Україна, 2005. С. 126.

західному крутому березі річки Орел. Німці використали останні резерви, щоб зупинити противника.

Командувач 6-ю армією генерал А. М. Городнянський почав просування 103-ї і 248-ї стрілецьких дивізій другого ешелону. Але 21-й і 23-й танкові корпуси залишилися на місці, хоча були вже за 35 кілометрів від лінії фронту.

За три дні важких боїв радянським військам вдалося просунути на 20–25 км. з'єднаннями північного ударного угруповання (близько половини колії до Харкова) і на 35-50 км з'єднаннями 6-ї армії та армійської групи Л. В. Бобкіна (6-й кавкорпус у складі 26-ї, 28-ї, 49-ї кавалерійських дивізій; 270-а та 393-а стрілецькі дивізії, 7-я танкова бригада). Згідно плану операції, на третій день, 14 травня, маршалу С. К. Тимошенку слід було ввести у бій 21-й та 23-й танкові корпуси.⁶⁹

Обстановка загалом сприяла цьому: командувач групою армій «Південь» фельдмаршал фон Бок, не сподіваючись на опір своїх військ, стійкість яких через понесені втрати знизилася, звернувся до Гітлера з проханням перекинути з групи «Клейст» 3-4 дивізії для ліквідації пролому на південь від Харкова. Ситуація на лівому фланзі 6-ї польової армії Ф. Паулюса була критичною. Наростивши силу удару шляхом введення у бій танкових корпусів та резервів, фронт мав можливість стрімко розвинути досягнутий успіх. На жаль, це не було здійснено.

Наприкінці 14 травня німецькі війська зупинили наступ військ 28-ї та 38-ї армій на схід від Харкова і стали наносити контрудари силами 3-ї та 23-ї танкових і 71-ї піхотної дивізії. 38-а армія генерала К. С. Москаленко змушена була відійти за річку Велика Бабка, відкривши лівий фланг 28-ї армії.

Отже, план радянського командування передбачав прорив німецької оборони і зімкнення кільця оточення на захід від Харкова протягом першого

⁶⁹ Пилявець Р.І. Війна, національна пам'ять та позиція історика // Воєнна історія. 2011. № 3. С. 5-10.

тижня, а до кінця другого тижня — знищення німецького угруповання у районі Харкова. Потім, на третьому етапі, планувалося наступ із метою захоплення Дніпропетровська.

Проте перехід військ Південно-Західного фронту у наступ на Харків через несвоєчасне надходження поповнення особовим складом та озброєння було перенесено на ранок 12 травня. У плануванні та підготовці операції було багато недоліків та прорахунків. Основним прорахунком командування Південно-Західного напрямку було те, що наступ головного ударного угруповання планувалося здійснити з оперативного «мішка», слабо захищеного від ударів супротивника з півдня. Було зроблено великий прорахунок в оцінці сил і намірів ворога.

У цей час, на початку травня, німецьке командування також готувало наступальну операцію з ліквідації Барвінківського виступу – план операції під назвою «Фрідерікус» генерала-лейтенанта Ф. Паулюса. Крім того, німецькі частини поповнювалися особовим складом та технікою.

Військові радянські ради і штаби фронтів діяли непрофесійно. Взаємодія піхоти з танками, артилерією і особливо авіацією часто переривалася або взагалі була відсутня.

Проте за три дні важких боїв радянським військам вдалося просунути на 20–25 км. з'єднаннями північного ударного угруповання і на 35-50 км з'єднаннями 6-ї армії та армійської групи Л. В. Бобкіна. На третій день маршалу С. К. Тимошенку слід було ввести у бій танкові корпуси. Обстановка загалом сприяла цьому: наростивши силу удару шляхом введення у бій танкових корпусів та резервів, фронт мав можливість стрімко розвинути досягнутий успіх. Проте цього не сталося.

Наприкінці 14 травня, тобто на третій день після початку операції, німецькі війська зупинили наступ радянських армій на схід від Харкова і стали наносити контрудари. Таким чином, допущені радянським командуванням

помилки та прорахунки, відсутність стратегічної розвідки призвели до того, що контрнаступ німців виявився повною несподіванкою, а радянський наступ, незважаючи на первинні успіхи, зазнав краху. Його наслідками стали великі людські та матеріальні втрати, а головне, втрата стратегічної ініціативи радянським командуванням.

Розділ 3. КОНТРУДАР ГРУПИ АРМІЙ «ПІВДЕНЬ» ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Україні відводилася особливо важлива роль у геостратегічних і військових планах нацистської Німеччини. Керівництво райху, вважаючи, що в Європі не існує жодної країни, яка могла б бути в такій мірі автаркічною, тобто здатною до створення самодостатньої економіки, як Україна, саме за її рахунок мало намір розв'язати одну зі стрижневих проблем — створити сировинну й продовольчу базу, необхідну для забезпечення як Німеччини і окупованої нею Європи, так і Вермахту на період війни на Сході. Отже, нацисти й фюрер розглядали Україну не як державне утворення, не як етнічну чи національну одиницю, а лише як країну необмежених економічних можливостей в інтересах Німеччини. Згідно з нацистським планом «Ост», на території України підлягали повному знищенню та депортації до 70% місцевого населення. На германізованих українських землях мали оселитися 25 мільйонів колоністів із німців та споріднених із ними народів, яким не загрожуватимуть труднощі переселення. Бо для важкої, чорної роботи мали використовуватися унтерменші – доведені до стану рабів українці.⁷⁰

Саме опора воюючих сторін на українську економіку, сировинний потенціал і людські ресурси зумовили надзвичайно безкомпромісні та надзвичайно напружені бойові дії на території республіки. Через це Україна неймовірно постраждала, заплативши ціну гітлерівської агресії та катастрофічного прорахунку сталінського керівництва.

Війна проти німецького нацизму двічі прокотилася українською землею, залишивши глибокі рани на долі українського народу. Саме на нього припав найбільший тягар: радянсько-німецький або «східний» фронт Другої світової війни був головним, вирішальним. На українській ділянці радянсько-німецького

⁷⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.: Атлас, 1993. С.123

фронту майже не було миру, не було стабільного фронту, велася окопна війна, тривали активні бойові дії.

Важливим чинником Другої світової війни став рух Опору, зокрема на окупованій території України.⁷¹ У 1942р. був створений Український штаб партизанського опору на чолі з Т.Строкачем. Партизанські загони відволікали на себе значну частину німецьких військ (до 10 відсотків), завдавали чималих втрат військам противника в тилу, заважали оперативному перекиданню його військ, порушували лінії зв'язку, не давали можливості гітлерівським окупантам почувати себе, як удома.⁷²

Стратегічне положення Україна зберігала і в 1942р. Саме з її території, після поразки радянських військ під Харковом, почався найбільший після зриву «бліцкригу» новий німецький генеральний наступ на Волгу і Кавказ. Він мав вирішити долю всієї світової війни. Та після переконливої перемоги радянських військ під Сталінградом, здобутої значною мірою за допомогою фронтів, що відступали з України, саме на українській землі, набирав непоборної сили зворотний процес — визволення території СРСР. А після Курської битви, яка також пов'язана з Україною, оскільки закінчилася здобуттям Харкова, розпочалося фронтальне вигнання гітлерівців.

Червона армія, що набула сили та бойового досвіду, спиралася на потужну східну тилу воєнно-промислову базу, в створенні якої (адже західну було втрачено) Україна в 1941 – 1942 рр. взяла найактивнішу участь своїм найціннішим устаткуванням найбільших оборонних підприємств. Загальна ж кількість українських громадян, які протягом війни були забрані до радянських збройних сил, — понад 9 млн осіб. У цьому також — свідчення вагомості ролі українського фактора в розгромі нацизму.⁷³

⁷¹ Строкач Т. Наш позвиний – Свобода. Київ: Радянський письменник, 1966. С.344.

⁷² Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат. Львів: Каменярь, 1980. С.121.

⁷³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.: Атлас, 1993. С.125-127.

Серед втрат, яких зазнала Україна під час Другої світової війни, найбільшою була втрата населення. За 1939–1945 рр. загальні непоправні втрати українців та громадян України інших національностей у колишньому Радянському Союзі становили близько 10 млн осіб, з них близько 4,1 млн осіб – військовослужбовці; 4,5 млн осіб – цивільне населення окупованих територій; Від 2,4 до 2,8 млн осіб, які були вивезені на примусові роботи до Німеччини, близько 450 тис. осіб загинуло, 143-200 тис. осіб з різних причин не повернулися на батьківщину. Також – від 40 до 45 тисяч радянських підпільників і близько 60 тисяч українських партизанів; щонайменше 100 тисяч вояків ОУН і УПА; близько 16 тисяч українців у збройних силах, які воювали на боці Німеччини; загинули через репресії та радикалізацію на початку та в кінці Другої світової війни. Відомий український і зарубіжний дослідник Володимир Косик оцінив загальні втрати населення України приблизно в 14,5 млн осіб.⁷⁴

Переважає більшість українців у лавах радянських збройних сил боролися за існування самої України. За мужність, проявлену в боях, 2,5 мільйона українців було нагороджено орденами та відзнаками, 2070 чоловік удостоєні звання Героя Радянського Союзу, двічі 32 та Іван Кожедуб тричі.⁷⁵

Плани військового командування СРСР на 1942р. були надто амбітними: завданням фронту було розгромити всі 3 групи німецьких армій на кожному з різних стратегічних напрямків. Через недосвідченість і навіть некомпетентність керівництва та рядового складу, слабку роботу розвідки, втому від попередніх боїв, погане матеріально-технічне забезпечення та недооцінку противника всі ці операції проводилися за схожим планом. Увійшовши в укріплення, знайшовши слабкі місця і здійснивши прорив достатніми силами, наступ продовжувався до вичерпання обмежених можливостей і в результаті утворилися виступи. Щоб

⁷⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.: Атлас, 1993. С.129-134

⁷⁵ Панченко П.П. Україна в полум'ї війни. 1941 – 1945.К.: Україна, 2005. С. 67.

зупинити ці атаки, німці використовували тактику «кутової пошти», тобто створювали опорні рубежі на рубежі проривів фронту і за будь-яку ціну їх утримували. Таким чином виходило, що прориви радянських військ могли простягатися на десятки і сотні кілометрів, і в той же час перерізи їх проривів на цю відстань не перевищували кількох кілометрів. Це давало можливість постійно тримати ці армії під загрозою оточення і часто по мірі надходження резервів такі виступи зрізалися контрударами.

Дещо інша ситуація склалася на півдні, на теренах України. Після вдалого контрнаступу під Ростовом, тут склалася ситуація, яка могла забезпечити розгром німецького угруповання, яке попри відступ за р. Міус, все одно загрожувало проривом на Північний Кавказ.

Тому воєнна рада Південно-Західного напрямку (об'єднував загальне керівництво над фронтами на півдні радянсько-німецького фронту – Південно-Західним та Південним) вирішила сформувати дві ударні групи, одна з яких на правому крилі фронту мала наступати в напрямку Орла (сприяти цим наступом просуванню на московському напрямку), а інша на лівому крилі мала розгромити 17-у і 1-у танкову армію і вийти на рубіж Дніпра і зайняти Дніпропетровськ та Запоріжжя, що означало вихід в тил тих німецьких частин, котрі тримали фронт на Міусі, їх притиснення до Азовського моря та розгром.

До літньої кампанії 1942 р. готувалося верховне керівництво обох армій. Ставка очікувала ворожі наступальні дії знову на Московському напрямку і посилювала армії там, а також допоміжний удар на півдні з метою виходу до Кавказу. Цьому сприяли дані розвідки, які свідчили про наявність в групі армій “Центр” близько 70 дивізій, котрі стояли всього за 200 км від Москви, втім ті мали суттєвий некомплект особового складу, який був пошарпаний операцією

“Тайфун” та наступними важкими оборонними боями, а Гітлер ще й заборонив розформувати поріділі дивізії.⁷⁶

Німецький генштаб, у свою чергу, переконався в нестачі сил для нового широкомасштабного наступу на кількох ділянках фронту і вирішив зосередити основні сили на одному з них. Найбільшою стратегічною перевагою є захоплення кавказьких нафтових родовищ на півдні (план «Блау»). Щоб зайняти найкращу стартову позицію, було заплановано декілька локальних наступальних операцій, серед яких чільне місце зайняла «Фрідерік І», у якій з 18 травня Барвінківський виступ мала взяти 6-та армія з Балаклеї (на допомогу їй — нові частини будуть перекинуті з Франції 23-тя бронетанкова дивізія) і група армій «Евальд фон Клейст» (розірвана під час зимових боїв між 1-ю танковою армією та 17-ю польовою армією) на її базу і займуть вигідну позицію на лівому березі Сіверського Дінецька плацдарму.⁷⁷

Командування Південно-Західного напрямку надалі планувало продовжувати наступальні операції з новоутвореного плацдарму. Коли січнева операція зупинилася, не припинялися бої за німецькі опорні пункти в Балаклеї та Слов'янську, а також на північний схід від Харкова утворився ще один плацдарм біля м. Вовчанськ.

Тоді ж 12 березня начальник оперативного відділу (по суті начальник штабу) генерал-лейтенант Іван Баграмян на Воєнній раді виступив з доповіддю, де стверджував, що завдання зимових операцій ще не виконані повністю та навів дані розвідки про концентрацію німецьких танкових з'єднань в районах Кіровограда, Кременчука та Дніпропетровська і про можливість німецького наступу тут влітку як допоміжний щодо головного удару на Москву. Також він вказував на розстроєння дивізій 6-ї армії в районі Харкова в ході тривалих боїв.

⁷⁶ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.: Атлас, 1993. С.104

⁷⁷ Кучер В., Потильчак О. Україна 1941-1944: трагедія за фасадом Священної війни. Біла Церква: Білоцерківдрук, 2011. С.115-118

Вказувалося, що фронту потрібно випередити ворога і скористатися власним вигідним положенням для удару на Харків та можливого звільнення Лівобережної України.

Для цього Ставка мала виділити резерви і Баграмян їх перелічує так: 32-34 стрілецькі дивізії, 27-28 танкових бригад, 19-24 артилерійських полків, 756 бойових літаків і 200 тис. поповнення в наявні частини фронтів.⁷⁸

Очевидно, що на нараді командування Південно-Західного стратегічного напрямку (командувач маршал Семен Тимошенко, член Воєнради Микита Хрущов і начальник оперативного відділу генерал-лейтенант Іван Баграмян) в Москві з очільником Генштабу маршалом Борисом Шапошніковом та Сталіном план в такому вигляді не прийняли.⁷⁹

Основний резерв йшов на укріплення в напрямку Москви, лише невелику частину можна було відвести на південь, а район дій обмежувався Харківською областю. У квітні за підтримки 21-ї і 38-ї армій частини 28-ї армії генерал-лейтенанта Д. Рябишева завдали два удари на півночі з району Вовчанська, розробляючи новий план наступальної операції на Харків, на півдні (головним чином) від неї з Барвінківського виступу відокремилися частини 6-ї 1-ї армії генерал-лейтенанта А. Городнянського, підтримані групою армій генерал-майора Леоніда Бобкіна, з метою оволодіння Харковом, оточення та знищення 6-ї групи армій. Фрідріх Паулюс висловив думку про можливість подальшого наступу на лівий берег. 9-а і 57-а армії Південного фронту (розпоряджені після наступу на Слов'янськ) повинні були зайняти укріплення на південній стороні Барвенкова скелі.⁸⁰

⁷⁸ Москаленко К. С. На південно-західному напрямі 1941-1943. К.: Політивидав України, 1984. С.354

⁷⁹ Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території. К.: НАН України, Ін-т історії України, 2009. С. 36.

⁸⁰ Війна і міф. Невідома Друга світова 1939-1945. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С.186

Хоча фельдмаршал Шапошников скептично ставився до доцільності весняного наступу, Сталін його схвалив, але фронту довелося діяти самостійно. У містечку Барвінкове Харківської області в 1941 році базувалася тилова база 17-тої німецької армії. Але після перемоги Червоної армії в битві під Москвою 5 грудня 1941-го – 7 січня 1942 року радянські воєначальники піднесли духом і зробили ряд успішних наступальних операцій. Було звільнено і Барвінкове, що привело до утворення химерної лінії фронту з так званим Барвінково-Лозовським виступом – шириною до 100 км і глибиною до 90 км.

Першими, як відомо, почали наступ радянські війська – під ранок 12 травня 1942 року почалася артпідготовка. Через годину одночасно в північному і південному напрямках пішли в атаку ударні частини піхоти і танки, за підтримки всієї авіації (656 літаків) Південно-Західного фронту і 233 літаків Південного фронту. Незважаючи на швидкий успіх і прорив німецької оборони, незабаром з'ясувалося, що за першою є ще й інші лінії укріплення. З великими зусиллями радянським військам вдалося просунути на відстань 6-15 км вглиб оборони противника.⁸¹

Ситуація для харківського угруповання була настільки критичною, що командувач групою армій “Південь” генерал-фельдмаршал фон Бок 14 травня просив у Гітлера виділити на залатування дір з'єднання з групи Клейста, які ось-ось готувалася до контрнаступу, на що фюрер відповів відмовою і порадив максимально задіяти літаки 4-ого повітряного флоту (тоді ж прибув з Криму під Харків). Але вже наступного дня німці встигли зібрати сили для завдання контрударів. Оскільки їм не вистачало потужності наступати відразу з обох боків, вони зосередилися на ударі тільки з півдня. Для цього була сформована

⁸¹ Дьякова О.В. Рух опору на Харківщині у період нацистської окупації. Автореф. дис... к.і.н. Харків, 2012. С.9-15.

спеціальна група генерал-полковника Евальда фон Клейста з двох армійських й одного танкового корпусу (всього понад 360 танків).⁸²

Такий стан справ провокував обидві сторони на рішучі дії. Напряга накопичувалася, і німецька сторона розробила операцію під назвою *Фредерікус-Південь*. Бомбові удари люфтваффе і успішні дії винищувачів довершували сценарій катастрофи, що вже насувалася. Саме 17-18 травня було ще не пізно припинити радянський наступ на південь від Харкова і почати спішний вихід з майже зав'язаного «мішка». Провину за те, що такого наказу не було віддано, М. Хрущов згодом заднім числом покладав на Й. Сталіна, але саме М. Хрущов і С. Тимошенко в телефонній розмові з Москвою 18 травня переконали вождя не припиняти наступ.

При підтримці авіації німецька піхота почала загальмовувати просування радянської армії. У розпорядженні маршала Тимошенка ще був козир – новосформовані 21 і 23 танкові корпуси, втім він не вводив їх у прорив з огляду на можливий контрудар 23-ої танкової дивізії армії Паулюса з Чугуївського плацдарму по флангу наступаючих на Харків груп. Він запізно зважився кинути у бій їх лише 17 травня, але попри їх просування на 15 км і можливість вийти до Харкова ця дія мала катастрофічні наслідки.⁸³

Після півторагодинної артпідготовки німці перейшли в наступ на стику радянських 9-ї армії і 57-ї армій на двох напрямках: з району Петрівки – на Барвінкове і з боку Слов'янська. Вже до 8-ї години ранку радянську оборону прорвали на обох напрямках на глибину 6-8 км. Більше того, частина Південного фронту сама виявилася відрізаною і в результаті потрапила в оточення. Почалася реалізація операції “Фредерікус I”. Армійська група Е. фон Кляйста у складі 1 танкової та 17 армії з-під Слов'янська завдала два удари в напрямку

⁸² Війна і міф. Невідома Друга світова 1939-1945. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С.134.

⁸³ Україна в Другій світовій війні :погляд з XXI ст. Документи і матеріали.Ч.1. К.: Наукова думка, 2020. С. 247

Барвінкового у тил наступаючих та Ізюму для відрізання всіх радянських військ на виступі від решти своїх сил по позиціям 9-ої армії Південного фронту.

Противник, перейшовши до наступальних дій, змусив війська північного ударного угруповання вести важкі оборонні бої. Німецька авіація панувала у повітрі. Війська армійської групи «Клейст» силами 17 дивізій (12 піхотних (8 німецьких, 4 румунські), 2 танкові та 1 моторизована дивізії: всього понад 200 000 чол.) завдали удару по південному фасу Барвінківського виступу, який обороняли 9-а та 57-а армії Південного фронту. Вони мали у своєму складі 13 стрілецьких, 3 кавалерійські дивізії та 4 танкові бригади, загальної чисельністю до 170 000 чол. Упродовж дня 17 травня німецькі війська 44-го армійського та 3-го моторизованих корпусів відкинули війська 9-ї армії генерала Ф. М. Харитонова на 20 км на північ. 57-а армія генерала К. П. Подласа зуміла утримати свої позиції, відбивши атаки чотирьох дивізій 6-го румунського армійського корпусу. 18 травня німецькі війська відтіснили радянську 9-ту армію ще на 20-25 км, зайняли Барвінкове і вийшли на південну околицю міста Ізюм.⁸⁴

Виникла пряма загроза оточення в цьому виступі військ 6-ї, 9-ї, 57-ї армій та армійської групи генерала Л. В. Бобкіна. Лише тоді, з великим запізненням, маршал С. К. Тимошенко наказав припинити наступ на Харків та зосередитися на відсічі наступу армійської групи «фон Клейст». Північне ударне угруповання (21-а, 28-а, 38-а армії) під ударами танків та авіації відійшло на позиції, які воно займало до початку наступу 12 травня. 23 травня авангард армійської групи «Клейст», що наступав на північ, зустрівся під Балаклеєю з 3-ю та 23-ю танковими дивізіями Ф.Паулюса, які завдавали удару з Чугуєвського плацдарму у південному напрямку. В оточення потрапили 6-а та 57-а армії та армійська група генерала Ф.Я. Костенка (колишня група генерала Л. В. Бобкіна). Усього в

⁸⁴ Гончар Б.М., Козицький М.Ю., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Всесвітня історія: Навчальний посібник. Київ: Знання, 2002. С.235

німецькому котлі опинилися 16 стрілецьких та 6 кавалерійських дивізій, 12 танкових та 2 мотострілкові бригади загальною чисельністю понад 150 000 чол. Кільце оточення утримували 10 німецьких дивізій, у тому числі 2 танкові та 1 моторизована, 4 румунські та 1 угорська дивізії. Протягом 24-29 травня німецькі війська методично стискали кільце оточення, знищуючи чи беручи в полон.⁸⁵

Командування ПЗФ за відсутністю розвідданих недооцінювало небезпеку їх посилення і там не було створено надійної оборони, ще й армії Південного фронту (на відмінно від поповнених для наступу армій Південно-Західного) поступалися протиставленій їм німецькій армійській групі у кількості піхоти в 1,3 раза, у танках – в 4,4 раза, в артилерії – 1,7 раз, тому прорив тут відбувся в той же день. Якби Тимошенко одразу ввів у бій свої танкові корпуси на Харків, то прорив до міста, може, таки відбувся б. Чи якби притримав до останнього, то можна було б їх одразу розвернути та кинути на зустріч танкам Клейста. Рішення задіяти їх у той же день, коли в тилу відбувся німецький прорив, стало фатальним, адже танкові корпуси уже загрузли в боях під Харковом і треба було кілька днів на їх відведення назад, перегруповання з розворотом проти атакуючої німецької групи.

Її удар справді можна було відбити силами наступаючих на Харків військ, на цьому наполягав в.о. начальника Генштабу генерал-полковник Олександр Василевський, але Сталін прислухався до Тимошенка, котрий не вважав ситуацію настільки критичною, і наступ на Харків продовжився.

Коли до цього діло дійшло (23 танковий корпус таки вивели для боїв у тилу) аж 19 травня, 9-а армія уже була витіснена за Сіверський Донець, а 22 травня 23 танкова дивізія 6-ї німецької армії почала контрнаступ з півночі,

⁸⁵ Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. К.: НАН України, Ін-т історії України, 1999. С. 38.

Чугуївського плацдарму. Наступного дня вони з'єдналися південніше Балаклеї і німецька піхота створила зовнішній та внутрішній фронти оточення.⁸⁶

Радянські частини 28 травня з оточення з 20-тисячною групою бійців та командирів 6-ї армії змогли прорватися на схід член Військової ради фронту дивізійний комісар К. А. Гуров, начальник штабу 6-ї армії генерал-майор А. Г. Батюня. Дрібні групи та одинаки виходили з оточення ще тривалий час. Усього ж, за даними на 1 червня 1942 р., з Барвінківського виступу вирвалося 21910 чол. з 6 танками, 4 гарматами, 16 мінометами, 20 кулеметами і 1939 кіньми.

У ході жорстоких боїв в оточенні загинули радянські генерали: заступник командувача військ Південно-Західного фронту генерал-лейтенант Ф. Я. Костенко (застрелився разом із сином, капітаном-артилеристом), командувач 6-ю армією генерал-лейтенант А. М. Городнянський (застрелився 27 травня), бригадний комісар І. А. Власов, командувач 57-ї армією генерал-лейтенант К. П. Підлас, бригадний комісар А. І. Попенко, генерал-майор А. Ф. Анісов, генерал-майор артилерії Ф. Г. Маляров, командувач армійської групи генерал-майор Л. В. Бобкін (був убитий 26 травня німецьким автоматником біля тіла свого 12-го літнього сина), командир 15-ї стрілецької дивізії генерал-майор Д. Г. Єгоров, командир 47-ї стрілецької дивізії генерал-майор Ф. Н. Матікін, командир 270-ї стрілецької дивізії генерал-майор З. Ю. Кутлін, командир 337-ї стрілецької дивізії генерал-майор І. В. Васильєв. Командир 21-го танкового корпусу генерал-майор Г. І. Кузьмін, поранений у живіт, застрелився 28 травня. Загинула також велика кількість командирів і червоноармійців, багато хто потрапив у полон. Серед них генерали І. М. Шепетов, Г. М. Зусманович, А. А. Носков, Н. Ф. Михайлов, А. Б. Борисов (Шістер).

⁸⁶ Журавльов Д.В. 100 ключових подій української історії. Харків: 2013. С.347.

За повідомленнями німецько верховного командування, «армійська група Е. фон Клейста та 6-а польова армія взяли 215 000 полонених, а також захопили або знищили 1812 гармат, 1270 танків. Збили 542 літака».⁸⁷

Барвінківський виступ було ліквідовано. За 18 днів цієї операції безповоротні втрати радянських військ (убитими та зниклими безвісти) склали 170 958 чол., санітарні втрати - 106232, всього - 277190 бійців і командирів. Крім величезних людських втрат, матеріальні втрати лише 6-ї, 9-ї, 57-ї армій та армійської групи Л. В. Бобкіна склали 1 646 гармат, 3278 мінометів, 57600 коней.⁸⁸

За провал цієї операції було покарано начальника штабу Південно-Західного напрямку генерал-лейтенанта І. Х. Баграмяна: розпорядженням І. В. Сталіна він був знижений на посаді до начальника штабу 28-ї армії. В кінці травня 1942 р. Ставка ВГК поставила Південно-Західному фронту завдання перейти до оборони та не допустити розвитку наступу противника з району Харкова на схід.⁸⁹

Лінія фронту проходила в основному Сіверським Дінцем. Поразка військ Кримського та Південно-Західного фронтів у травні 1942 р. дозволила німецькому командуванню перехопити стратегічну ініціативу на південному крилі радянсько-німецького фронту та створити сприятливі умови для літнього наступу вермахту на Кавказ і до нижньої течії Волги.

У Барвінківський котел потрапили в повному складі 6-а армія Городнянського, армійська група Бобкіна, 57-а армія Подласа і частини 9-ої армії Харитонова і 38-ої армії Москаленка. 23-30 травня тривали десятки спроб оточених вирватися до своїх. Втім це вдалося лише командарму Кирилу

⁸⁷ Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр). Львів:Каменярь, 1995. С.198.

⁸⁸ Гончар Б.М., Козицький М.Ю., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Всесвітня історія: Навчальний посібник. Київ: Знання, 2002. С.342.

⁸⁹ Гейстінгс М.І розверзлося пекло...Світ у війні 1939-1945 років. К.: Наукова думка, 2019. С.316.

Москаленку, коли 28 травня розділена німецьким контрударом на дві частини його 38-а армія зуміла (після кількох невдалих спроб в попередні дні) завдати одночасний удар ззовні та зі середини, в результаті чого він вивів з оточення близько 22 тис. бійців своєї армії.⁹⁰

Найбільше вражає те, що, вже перебуваючи майже в оточенні, ударні армії Південно-Західного фронту продовжували наступ, щогодини погіршуючи своє становище. 21 травня Паулюс перекинув 3-тю і 23-тю танкові дивізії на північний фас «мішка». Наступного дня вони форсували Сіверський Донець і почали рух на південь, з'єднавшись за 10 км південніше від Балаклєї з танками фон Клейста і перерізавши останні комунікації, що зв'язували війська 6-ї і 57-ї армій з тилом. В оточенні опинилося більш ніж чверть мільйона радянських солдатів і офіцерів.

Загалом вирватися до своїх вдалося лише ~27000 особам. В Барвінківському котлі було втрачено близько 270 тис. чол. разом з 11 генералами, 775 танків, більше 5000 гармат. На мою думку, термін “Харківська катастрофа” у контексті історії України тут цілком доцільний, враховуючи той факт, що левову частку особового складу Південно-Західного і Південного фронтів, які загинули в боях/потрапили у ворожий полон, складало мобілізоване восени-взимку 1941-42 рр. населення Лівобережної та Східної України. А вже протягом червня була проведена операція “Фрідерікус II” і знекровлені залишки Південно-Західного фронту були відтіснені з Дінця за Оскіл, звідки 6-а армія Паулюса почала літній наступ на Сталінград.⁹¹

19 травня С. Тимошенко наказав припинити наступ, але було вже надто пізно – почалася агонія оточених радянських армій. На 26 травня вони були затиснуті на невеликому клаптику під Барвінковим. Спроби деблокувати їх

⁹⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.: Атлас, 1993. С.47.

⁹¹ Енциклопедія історії України: у 10 т/ Гл. редкол.: Смолій В.А.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2005. Т.3. С. 188.

ззовні з одночасним проривом зсередини по суті провалилися. До 29 травня радянські з'єднання вели боротьбу в оточенні при повному пануванні супротивника в повітрі, нестачі пального, боєприпасів і продовольства. У боях загинули генерали Ф. Костенко, К. Подлас, А. Анісов, А. Городнянський, Л. Бобкин, З. Кутлін та інші. З оточення на східний берег Сіверського Дінця вийшли лише 6 танків і близько 22 тис. осіб (розрізненими групами).⁹²

Військова рада Південно-Західного напрямку (ПЗН) розробляла план прориву, який дозволив би оточити і відрізати німецькі частини, а також взяти Харків. Головнокомандувачем ПЗН і командувачем Південно-Західним фронтом (ПЗФ) був маршал Семен Тимошенко, членом військової ради ПЗН – майбутній генсек Микита Хрущов, а начальником штабу ПЗН і ПЗФ – генерал-лейтенант Іван Баграмян. Саме вони були відповідальними за всі наступні події, результатом яких стала найбільша кількість радянських військ, що коли-небудь потрапляли в оточення упродовж 1942р.⁹³

Головними козирями німців у цьому випадку були швидкість і раптовість нападу. На жаль, радянська розвідка не змогла оцінити масштаб загрози і кількість сил противника, тому, незважаючи на відчайдушний опір червоноармійців, фашисти швидко прорвали фронт.

Утім навіть тоді командування не побачило в цьому особливої проблеми і запевняло Верховну ставку, що зможе ліквідувати прорив самостійно. Тим паче військові сили були рівними, а щодо деяких позицій (наприклад, за кількістю танків) радянські війська навіть перевершували сили гітлерівців.

Проблема була в іншому. Офіцер-танкіст Ернст Александр Паулюс, син генерала Фрідріха Паулюса, писав: «Російське командування зовсім не вміє грамотно використовувати танки».

⁹² Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. К.: НАН України, Ін-т історії України. С. 46.

⁹³ Війна і міф. Невідома Друга світова 1939-1945. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С.156.

Німець наводить слова полоненого радянського офіцера-танкіста, який розповідав про візит в їхню частину маршала Тимошенка: «Коли Тимошенко спостерігав атаку своїх танків і бачив, що німецький артилерійський вогонь буквально рве їх на шматки, він тільки сказав: «Це жахливо!» Потім він повернувся і залишив поле бою». Бачачи все це, Паулюс-молодший поставив собі запитання: «А скільки танків та інших резервів міг ще мобілізувати цей схожий на гідру супротивник?»⁹⁴

Хоча противник виявився менш грізним, ніж його малював німецький офіцер. Штаб маршала Тимошенка двічі розробляв плани із завдання ударів у відповідь, але жоден з них не вдалося реалізувати через загальний хаос і поганий зв'язок. Група Евальда фон Клейста наступала з півдня, а 22 травня підтягнувся генерал Паулюс з двома танковими дивізіями і завдав удару з півночі.

Пастка спрацювала. Армії Південно-Західного і Південного фронтів опинилися в повному оточенні, а штаб Тимошенка ледве встиг вилетіти з усіма документами і знаменами на літаку з кукурудзяного поля. Сумним результатом цієї поразки стало те, що гітлерівським військам був відкритий прямий шлях на Сталінград та Північний Кавказ.⁹⁵

За даними німців, втрати з радянської сторони лише полоненими склали 239 тис. бійців і командирів. Серед тих, хто загинув - безліч відомих воєначальників – заступник командувача військами Південно-Західного фронту генерал-лейтенант Федір Костенко, командувач 6-тою армією генерал-лейтенант Оксентій Городнянський, командувач 57-мою армією генерал-лейтенант Кузьма Подлас, генерал-майор Андрій Анісов, генерал-майор артилерії Федір Маляров, командувач армійською групою генерал-майор

⁹⁴ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т/. Гл. Редкол. Косика В. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. Т.1. С.345

⁹⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.: Атлас, 1993. С.308

Леонід Бобкін, командир 47-мої стрілецької дивізії генерал-майор Пилип Матикін, командир 270-тої стрілецької дивізії генерал-майор Закі Кутлін, командир 337-мої стрілецької дивізії генерал-майор Ілля Васильєв.⁹⁶

Командувач операцією генерал-полковник фон Клейст писав у своїх спогадах: «На полі бою всюди, наскільки вистачало очей, землю вкривали трупи людей і коней, і так щільно, що важко було знайти місце для проїзду легкового автомобіля». За спогадами місцевих жителів, трупів було стільки, що німці утрамбовували їх танками і посипали вапном з літаків.

Майже 70 років історики шукали зниклу Казахську національну кавалерійську дивізію з Акмолинська. Її сліди загубилися в 1942 році біля Харкова, а всі бійці були оголошені зниклими безвісти. То тут, то там у спогадах траплялися уривчасті повідомлення, але куди зникла ціла дивізія – залишалося загадкою.

Зрештою військові історики знайшли в документах, що дивізія мала 4091 солдата, але лише 102 гвинтівки та 51 міномет. Навіть шашок на всіх не вистачало, в поєднанні з тривалим маршем від Казахстану до Харкова дійшла кавалерія не в найкращому стані. 12 травня, в день початку наступу, до гарнізону Савинці дійшов останній ешелон — солдати в зимовому одязі, вушанках і чоботях.⁹⁷

Ці дані дозволили учасникам пошукової групи припустити, що вони знайшли поховання воїнів Акмолинської дивізії, які потрапили в Харківський котел. "Кавалерія билася з танками майже без зброї. Їх заганяли до балок, і карликові степові коні не могли піднятися на схили, - пояснив Матлаш. - Тож у бійців не було шансів втекти.»

⁹⁶ Лисенко О.Є. Початок Другої світової війни та Україна в сучасному науковому дискурсі // Вісник НАН України. 2019. №12. С.71-79.

⁹⁷ Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр). Львів:Каменярь, С.154.

Згідно з наказом Сталіна за №270 від 16 серпня 1941р, сім'ї цих військовослужбовців мали бути заарештовані "як родичі дезертирів, які порушили присягу і зрадили батьківщину". Наказ також передбачав позбавлення державної допомоги сім'ям червоноармійців, що здалися в полон.⁹⁸

Доля взятих у полон червоноармійців була трагічною. Хоча лише в зоні, окупованої Німеччиною, загинуло понад мільйон радянських військовополонених, керівництво країни навіть не намагалось якось полегшити їхні страждання. Капітан Вільгельм Лангхельд, офіцер контррозвідки в Dulag-205, де утримували радянських полонених показав під час допиту: «Я регулярно провокую військовополонених на спроби втечі через мою установу, і їх розстрілюють. Ця практика насильства, жорстокого поводження, вбивств і провокацій поширена й широко використовується у всіх таборах для військовополонених».⁹⁹

У Дулагу-205 15 тисяч солдатів одночасно перебували під відкритим небом, у напівголодному стані і навіть дуже мало отримували води. Смертність від травм, жорстокого поводження з боку охорони, голоду та епідемій була надзвичайно високою.¹⁰⁰

Усі населені пункти, де знаходилися Барвінківські котли, мають невідомі братські могили. Причина відсутності інформації про поховання проста: виконавці невдалої харківської операції всіма силами намагалися приховати її розміри та кількість загиблих. Тимошенко, Хрущов і Баграмян, які влаштували кровопролиття, мирно дожили свого віку, купаючись у регаліях і медалях, позбавивши багатьох загиблих права гідного вшанування.

⁹⁸ О. Є. Лисенко, Р. І. Пилявець. Харківська битва 1942, С. 146

⁹⁹ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т/. Гл. Редкол. Косика В. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. Т.1. С.163

¹⁰⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Львів: Атлас, 1993. С.256

Загалом Харківську операцію спіткала доля багатьох інших подібних зимово-весняних наступальних операцій Червоної Армії у 1942р. Через слабку роботу своєї розвідки, слабке командування та недостатню кількість військ на напрямках головних ударів, більшість із них закінчилися невдачею та зазнали великих втрат. Але характер операції був такий, що ніхто не був покараний за найбільш ганебний і катастрофічний провал першої половини 1942 року, а винні продовжували обіймати високі військові та партійні посади. Більше того, результатом цієї поразки стала Сталінградська битва, яка разом із битвою за Кавказ ледь не призвела до поразки Радянського Союзу у Другій світовій війні.

Радянська армія під Харковом зазнала однієї з найсумніших поразок у роки Другої світової війни. Радянські втрати становили 177 000 вбитими та полоненими та понад 100 000 пораненими за офіційними радянськими та сучасними російськими даними, і лише 240 000 одних полонених - за німецькими даними, правда може бути десь посередині.¹⁰¹

Було також втрачено до 1,2 тис. танків, 2 тис. гармат, більш ніж 3 тис. мінометів, близько 540 літаків. Німецькі втрати були напрочуд невеликими – до 20 тис. убитих і поранених, ймовірно, кілька десятків знищених танків, до 50 літаків. У результаті стратегічної перемоги під Харковом вермахт завдав серію нових ударів по ослаблених радянських військах.¹⁰²

Оборона радянських військ на Південному і Південно-Західному фронтах виявилася кардинально ослабленою, і німецькі війська наприкінці червня 1942р. розпочали успішний наступ: 7 липня 1942р. вермахт вийшов на підступи Воронежа та Ростова, 23 липня було захоплено Ростов-на-Дону, що відкривало німцям шлях на Кавказ і Волгу в районі Сталінграда. Небезпека втрати цих

¹⁰¹ Лисенко О.С. Початок Другої світової війни та Україна в сучасному науковому дискурсі // Вісник НАН України. 2019. №12. С.71-79.

¹⁰² Журавльов Д.В. Друга битва за Харків (Харківсько-Барвінківська операція) 1942 року. 100 ключових подій української історії. Харків: КСД, 2013. С.145.

стратегічно важливих районів змусила Сталіна 28 липня 1942 року підписати наказ № 227 «Ні кроку назад!», за яким у складі Червоної армії, звинуваченої вождем у панічному відступі, почалось формування штрафних батальйонів і загороджувальних загонів.¹⁰³

Так, у результаті стратегічної перемоги під Харковом вермахт завдав серію нових ударів по ослаблених радянських військах, котрі зрештою привели німців на Дон, на Кавказ та під Сталінград.¹⁰⁴

Як вже зазначалося, Україні відводилася особливо важлива роль у планах нацистської Німеччини. Саме за її рахунок мала бути створена сировинна й продовольча база. Сталін також враховував геостратегічні чинники України: і як найважливішого району воєнних дій, і як важливого чинника для всього радянського військово-промислового комплексу.

Основні події на радянсько-німецькому фронті були пов'язані з Україною.

Саме з її території, після поразки радянських військ під Харковом, почався найбільший після зриву «бліцкригу» німецький генеральний наступ на Волгу і Кавказ. Він мав вирішити долю всієї світової війни. Та після переконливої перемоги радянських військ під Сталінградом, здобутої значною мірою з допомогою фронтів, що відступали з України, саме на українській землі, набирав непоборної сили зворотний процес — визволення території СРСР. А після Курської битви, яка також пов'язана з Україною, оскільки закінчилася здобуттям Харкова, розпочалося фронтальне вигнання гітлерівців.

Не дивлячись, що у розпорядженні маршала Тимошенка в Харківській операції була перевага - новосформовані танкові корпуси. Але він запізно зважився кинути їх у бій, і це мало катастрофічні наслідки. Рішення задіяти їх у той же день, коли в тилу відбувся німецький прорив, стало фатальним, адже

¹⁰³ Війна і міф. Невідома Друга світова 1939-1945. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С.153

¹⁰⁴ Журавльов Д.В. Друга битва за Харків (Харківсько-Барвенківська операція) 1942 року. 100 ключових подій української історії. Харків: КСД, 2013. С.142-148.

танкові корпуси уже загрузли в боях під Харковом і треба було кілька днів на їх відведення назад, перегрупування з розворотом проти атакуючої німецької групи.

Головними козирями німців у цьому випадку були швидкість і раптовість нападу, їх вміння швидко використати мобільні танкові з'єднання, злагодженість дій різних родів військ. На жаль, радянська розвідка не змогла оцінити масштаб загрози і кількість сил противника, тому, незважаючи на відчайдушний опір червоноармійців, фашисти швидко прорвали фронт. Німці були краще підготовлені, діяли більше оперативно, рішуче, професійно, завдали ударів по армійських, корпусних та дивізійних штабах РСЧА.

Таким чином, Харківську наступальну операцію 1942р. спіткала трагічна доля. Через слабку розвідку, слабке командування, несприятливі погодні умови та недостатню кількість військ друга битва за Харків закінчилася жорстокою поразкою, війська зазнали великих людських та матеріальних втрат. Проте винні у цій катастрофі зуміли уникнути справедливого покарання.

ВИСНОВКИ

Отже, наведений у розділах роботи матеріал показує, що дана тема не знайшла достатнього висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Проте джерельна база репрезентативна, інформативна та достатня для розкриття автором теми свого дослідження.

Проведення аналізу воєнно-стратегічної обстановки перед початком німецького нападу на СРСР засвідчує, що підґрунтям стратегічного плану німецької ставки щодо походу на Схід була ідея блискавичного, несподіваного і сильного першого удару, котрий мав мету швидкого розгрому головних сил РСЧА.

Не до кінця усвідомлюючи неминучість війни з першою армією тогочасного світу, керівництво СРСР, передусім Сталін, не доклали достатньої кількості зусиль щодо підготовки оборони країни, тому сили вермахту на першому етапі війни зуміли майже провести бліцкриг, не дивлячись на тотальну перевагу радянської сторони в чисельності танків й літаків. Система воєнного менеджменту РСЧА виявилася слабкою, а прорахунки радянського військово-політичного керівництва надто масштабними, внаслідок чого вермахт вдало розвивав успіх аж до своєї першої стратегічної поразки під Москвою.

Підготовка до війни радянських збройних сил мала істотні прогалини. Передусім це відсутність декількох добре продуманих воєнних планів, варіантів дій військ на випадок війни. Існував тільки один план – наступальний, але і той до кінця не був відпрацьований.

Тотальна невідповідність військ прикордонних округів до відбиття ударів противника була однією з найважливіших причин, що визначила вкрай невігідний для радянської сторони розвиток подій на початку війни. Ціною

величезних втрат ворог був зупинений, вермахт зазнав першої стратегічної поразки, а гітлерівський план блискавичної війни «Барбароса» - зазнав краху.

Стратегічна перемога радянських військ під Москвою, успішно проведена ростовська наступальна операція спричинили ейфорію у Сталіна, хоча в ході битви під Москвою й сталася поразка бліцкригу, але не була розбита жодна з німецьких груп армій. Червона армія ще не досягла того рівня підготовленості та професійності, щоб розгромити вермахт упродовж другого року війни.

Проте така необґрунтована впевненість найвищого радянського військового керівництва сприяла розробці і затверженню ним явно не реального плану «досягнення перемоги над ворогом у 1942р.». Згідно з цим планом війська Південно-Західного, Південного і частина Брянського фронтів повинні були «зрізати» і оточити головні сили групи армій «Центр», вийти через Харків і Донбас до Азовського моря. Для цього в січні була проведена Барвінківсько-Лозівська наступальна операція, яка закінчилась частковою невеликою перемогою. Сталін дав дозвіл провести в травні 1942р. велику наступальну операцію. Внаслідок сталінського плану Червона армія мала одночасної наступати й оборонятися, що тайло в собі можливість жорстоких поразок.

Наступ Південно-Західного фронту був погано підготовлений та не забезпечений необхідними резервами. Він лише випередив німецький наступ у цьому районі (кодова назва «Фрідерікус-І»). Спочатку наступ військ Південно-Західного фронту розвивався досить успішно, але невдовзі на його перебігу позначилась попередня погана підготовка, брак бойового досвіду бійців і командирів, слабка узгодженість дій різних видів військ, нестача бойової техніки.

Через слабку розвідку та слабокомпетентне командування наступ Південно-Західного фронту захлинувся. У підготовці наступу було багато суттєвих недоліків та прорахунків: рішуча мета операції мала виконуватися обережними діями військ; недостатньо рішуче було нарощування сил і засобів на напрямку

головного удару фронту; пізні терміни введення в бій танкових корпусів, відсутність стратегічних резервів в районі наступу.

Противник, скориставшись прорахунками радянської сторони, оперативно підготував і завдав сильного контрудару, оточивши три армії Південно-Західного фронту. Загинули та потрапили в полон сотні тисяч осіб, була втрачена велика кількість бойової техніки. В оточенні опинилося більш ніж чверть мільйона радянських солдатів і офіцерів. Два десятки радянських генералів потрапили в німецький полон, а деякі командувачі застрелились. У той же час втрати противника були меншими від радянських у 20 разів. До завершення наступальної операції радянські з'єднання вели боротьбу в оточенні при повному пануванні супротивника в повітрі, нестачі пального, боєприпасів і продовольства.

Бої за Харків виявили некомпетентність та непрофесіоналізм ставки верховного головнокомандування і особисто Сталіна. Червона армія зазнала під Харковом найбільш страшних своїх поразок у 1942р. через нереалістичність бачення ситуації радянським керівництвом. Проте винні за найбільш ганебний і катастрофічний провал першої половини 1942 року продовжували обіймати високі військові та компартійні посади.

Наслідками провалу Харківського наступу стали величезні людські та матеріальні втрати. Була послаблена оборона радянських військ на південному та південно-західному фронтах. Німецьке командування продовжило підготовку до реалізації наступальної операції «Блау» влітку 1942 р. Відтак створилися сприятливі умови для літнього наступу вермахту на Кавказ і до нижньої течії Волги. Таким чином, наслідками харківської катастрофи стало суттєве послаблення південного флангу радянського фронту, його оборонного потенціалу.

Отже, невдалий радянський наступ на харківському напрямку, де були втрачені реальні можливості перемоги, належить до таких значущих історичних подій, які потребують подальшого неупередженого ретельного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Військові мемуари: у 16 т./ т.11. Адам Вільгельм. Катастрофа на Волзі. К.: Україна, 1999. 435с.
Військові мемуари: у 16 т./ Т.7. Еріх фон Манштейн. Втрачені перемоги.К.: Україна, 1999. 576с.
2. Гейстінгс М.І розверзлося пекло...Світ у війні 1939-1945 років. К.: Наукова думка, 2019. 752с.
3. Герасименко Л., Пилявець Р. Друга світова війна в історичній пам'яті України. За матеріалами Українського інституту національної пам'яті. Київ: Ніжин, 2010. 247 с.
4. Енциклопедія історії України: у 10 т/ Гл. редкол.: Смолій В.А.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2005. Т.3. 672 с.
5. Жуков Г.К. Спогади й роздуми. Київ: Політвидав України, 1975. 841с.
6. Коваль М.С.Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). К.: Альтернативи, 1999. 336с.
7. Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат. Львів: Каменяр, 1980. 180с.
8. Мірчук П. Українська повстанська армія. Львів: Каменяр, 1991. 254с.
9. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. К.: Україна,1996. 530 с.
10. Строкач Т. Наш позвиний – Свобода. Київ: Радянський письменник, 1966. 496 с.
11. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т/. Гл. Редкол. Косика В. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. Т.1. 383 с.
12. Чайковський А.С. Невідома війна. Київ: Україна, 1994. 255с.

13. Алексєєв Ю.М., Вертегел А.Г., Казаков О.О. Всесвітня історія: Київ: Каравела, 2006. 240 с.
14. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. Київ, 2000. 944 с.
15. Бівор Е. Друга світова війна. Київ: Либідь, 2022. 824 с.
16. Бойко О. Д. Історія України. К.: Основа, 1999. 450с.
17. Варакута В. П. Історія війн та військового мистецтва. Харків: АВВ МВС України, 2009. 348с.
18. Верт Н. Історія радянської держави.1900-1991. Рівне: Вертекс, 2001. 480с.
19. Війна і міф. Невідома Друга світова 1939-1945. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 272с.
20. Вітенко М. Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів. Івано-Франковськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2013. 346с.
21. Волкогонов Д. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна. Кн.2. К.: 1990. 809с.
22. Голованов С. Всесвітня історія. Київ: Каравела, 2007. 271 с.
23. Гончар Б.М., Козицький М.Ю., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Всесвітня історія: Знання, 2002. 565 с.
24. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. К.: НАН України, Ін-т історії України, 2009. 464с.
25. Гунчак Т. Втрати українців під час Другої світової війни// Сучасність.1992. №7. С.32-27
26. Даниленко В. Всесвітня історія: Хронологія основних подій. К.: Либідь, 1997. 261 с.
27. Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. К.: Основа, 2000.894с.
28. Джонсон Б. Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію. К.: 2019. 400с.

29. Дорошенко Д. Нариси історії України: у 2 т. Київ: Україна, 1995. Т.2.497 с.
30. Дьякова О.В. Рух Опору на Харківщині у період нацистської окупації. Автореф. дис... канд. іст. наук. Харків: 2012. 18с.
31. Журавльов Д.В. Друга битва за Харків (Харківсько-Барвенківська операція) 1942 року. 100 ключових подій української історії. Харків: КСД, 2013. С.142-148.
32. Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939-1945. Навчальний посібник. Харків: РА, 2001. 336с.
33. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Львів: Атлас, 1993. 657с .
34. Кульчицький С. В. Червоний виклик. Ч.3. К.: 2013. 338с.
35. Кучер В., Потильчак О. Україна 1941-1944: трагедія за фасадом Священної війни. Біла Церква: Білоцерківдрук, 2011. 367с.
36. Малий словник історії України / відпов. ред. В. А. Смолій. К.: Либідь, 1997. 464 с.
37. Москаленко К. С. На південно-західному напрямі 1941-1943. К.: Політвидав України, 1984. 492 с.
38. Лисенко О.Є. Початок Другої світової війни та Україна в сучасному науковому дискурсі // Вісник НАН України. 2019. №12. С.71-79.
39. Лисенко О.Є., Муковський І.Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. К.: Книга пам'яті України», 1997. 567с.
40. Нариси історії Росії. К.: Ніка, 2007. 799с.
41. Панченко П.П. Україна в полум'ї війни. 1941 – 1945. К.: Україна, 2005. 217с.
42. Панченко П.П., Уткін О.І., Горелов В.І. Україна в полум'ї війни. 1941-1945. Київ: Україна. 2005. 558с.
43. Пилявець Р.І. Війна, національна пам'ять та позиція історика // Воєнна історія. 2011. № 3. С. 5-10.
44. Пилявець Р.І. «Чорна піхота» як історичне явище в роки радянсько-німецької війни (1941-1945) // Воєнно-історичний вісник №1(31). С.156-174.

45. Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. 888с.
46. Ріс Л. Гітлер і Сталін.Тирани і Друга світова війна. К.: Лабораторія, 2020.480с.
47. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Х.: Прапор, 2004.368с.
48. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. К.: Дулеби, 2014. 156 с.
49. Солонін М.Червень 1941.Остаточний діагноз. К.: Фоліо, 2021. 575 с.
- 50.Солонін М. Як Радянський Союз переміг у війні. К.: Фоліо, 2023. 240с.
51. Субтельний Орест. Україна: історія. К.: Либідь, 1991. 512 с.
52. Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр). Львів: Каменярь, 1995. 255с.
53. Трубайчук А. Друга світова війна. Коротка історія. К.: 2005. 524с.
54. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Документи і матеріали. Ч.1. К.: Наукова думка, 2020. 847с.
- 55.Черчілль В.Спогади про Другу світову війну: у 2-х т.К.: Вид-во Жупанського, 2018.
56. Якубець О.Українці серед вищого командного складу збройних сил СРСР в роки німецько-радянської війни // Український історичний журнал. 2018. № 5.С.90-106.
57. Ярмиш О.Н., Посохов С.І., Епштейн А.І. Історія міста Харкова ХХ ст. Харків: Фоліо, 2004. 688с.
58. Bitva za Dnepr 1943. Ukrainskaya sovetskaya entsiklopediya: V 12 t./ Tronko P.T. Kyiv: USE, V.2. 1978. p.375.
59. Churchill W. The Second World War. London: Cassell & Co. 1954. V. 5. 609p.
60. Clark A. Barbarossa: The Russian –German Conflict 1941-1945.New-York: Quill, 1986.

61. Divine Robert A. Causes and Consequences of World War II. Chicago: Quadrangle Books, 1969. 375p.
62. Eksteins Modris. Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age. New York: Anchor Books, 1990. 396p.
63. Erickson J. The Road to Stalingrad. London: Yale University Press, 1999. 606p.
64. Fussell Paul. Wartime: Understanding and Behavior in the Second World War. Oxford: Oxford University Press, 1989. 330p.
65. Glantz D.M. Stumbling colossus. The Red army on the eve of World War. London, 2006. 844p.
66. Hosking G.A History of the Soviet Union 1917-1991. London, 1992. 487p.
67. Kannady P. The raison fall of the great powers. New-York, 2017. 424p.
68. Kharkov 1942: Anatomy of a Military Disaster, London,1998. 506 p.
- 69.Liddel Hart B.The Second World War. London: Konecky & Konecky, 2007.766 p.
- 70.Liddel Hart B.Great Strategik Decisions/ History of the Second World War.Gr.Br., 1969. V.8. 328p.
71. Tippelskirch Kurt. Geschichte des Zweiten Weltkriegs. Bonn: Athenaum Verlag, 1951. 568p.
72. Shirer W. The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany. London Simon & Schuster; Reissue edition, 2011.1280 p.

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота Грушковського Владислава Володимировича, студента V курсу заочної форми навчання «Друга битва за Харків (травень 1942 р.)» присвячена дослідженню Харківської битви (Харківсько-Барвінківської операції), відомої також як «Харківська катастрофа». У роботі з'ясовано підготовку, перебіг та наслідки наступу радянського Південно-Західного фронту з метою звільнення Харкова у травні 1942 р. Для досягнення поставленої мети вирішено наступні завдання: проаналізовано джерельну та історіографічну базу дослідження; з'ясовано розстановку сил на радянсько-німецькому фронті навесні 1942 року; проаналізовано плани радянської та німецької сторін на 1942 рік; досліджено підготовку наступу радянського Південно-Західного фронту; вивчено план проведення Харківської операції; показано результати наступу військ Південно-Західного фронту; проаналізовано німецький контрудар та його наслідки; досліджено оборонні бої радянських військ на Ізюмсько-Барвінківському виступу в оточенні. Підсумками роботи є розкриття причин, масштабів та наслідків катастрофи військ Південно-Західного фронту в другій битві за Харків у травні 1942 року.

RESUME

The diploma work of Vladyslav Volodymyrovych Hrushkovsky, a student of the 5th year of correspondence education "The Second Battle of Kharkiv (May 1942)" is devoted to the study of the Battle of Kharkiv (Kharkiv-Barvinkiv operation), also known as the "Kharkiv disaster". The work elucidates the preparation, course and consequences of the offensive of the Soviet South-Western Front with the aim of liberating Kharkiv in May 1942. To achieve the set goal, the following tasks were solved: the source and historiographical base of the research was analyzed; the deployment of forces on the Soviet-German front in the spring of

1942 was clarified; the plans of the Soviet and German sides for 1942 were analyzed; the preparation of the offensive of the Soviet South-Western Front was investigated; the plan for conducting the Kharkiv operation was studied; the results of the offensive of the troops of the South-Western Front are shown; the German counterattack and its consequences are analyzed; the defensive battles of the Soviet troops on the Izyum-Barvinkivsky salient in the encirclement were studied. The results of the work are the disclosure of the causes, scope and consequences of the disaster of the troops of the South-Western Front in the second battle for Kharkiv in May 1942.